พระเจ้าปะดุงตั้งอะแซหวุ่นกี้เป็นผู้สำเร็จราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งปวง ตั้งอยู่ที่เมืองเมาะตะมะ ต่อมาพระเจ้าปะดุงตั้งพะม่าคนหนึ่ง ชื่อมังจันจาเป็นที่เนมะโยกยอดินลงมาเป็นผู้ว่าราชการเมืองทะวายขึ้นอยู่ในอะแซหวุ่นกี้ ครั้นอะแซหวุ่นกี้ถึงแก่กรรมลงเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๓ มังจันจาเข้าใจว่าตนคงจะได้เป็นอุปราช ปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้แทนอะแซหวุ่นกี้ แต่หาได้เป็นสมปรารถนาไม่ ด้วยพระเจ้าปะดุงตั้งมังจเลสูลงมาเป็นอุปราชแทนอะแซหวุ่นกี้ มังจันจาก็มีความโทมนัสน้อยใจ ก็เลยแสดงความกะด้างกะเดื่องไม่ยอมอยู่ในอำนาจอุปราชคนใหม่ อุปราชจะเร่งเรียกส่วยสัดพัทธยากรอันใดมังจันจาก็ไม่ยอมส่ง อ้างว่ายังเก็บไม่ได้ด้วยราษฎรยังขัดสนนัก อุปราชจึงได้กล่าวโทษมังจันจาขึ้นไป และพระเจ้าปะดุงคงมีรับสั่งให้ส่งมังจันจาขึ้นไปไต่สวนยังเมืองอะมะระบุระ อุปราชให้มะรุวอนโบคุมพลพะม่า ๓๐๐ ลงมาเป็นเจ้าเมืองทะวายแทนมังจันจา มังจันจารู้ความก็ให้ปลัดเมืองซึ่งเป็นสมัครพรรคพวกของตน คุมกำลัง ๕๐๐ คนออกไปคอยรับอยู่กลางทาง พอมะรุวอนโบมาถึงที่นั่นก็ช่วยกันจับฆ่าเสียหมดทั้งนายไพร่ แล้วมังจันจาจึงมาขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาขึ้นต่อกรุงสยาม และเอาเมืองมริดเมืองตะนาวศรีมาขึ้นต่อไทยด้วยทั้ง ๓ เมือง อนึ่งในเวลานั้นไทยที่ถูกพะม่ากวาดต้อนไปเป็นชะเลยยังตกอยู่ในเมืองทะวายหลายคน ในจำนวนนี้ พระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าหญิงวงศ์ (อันมีพระนามทรงกรมปรากฏต่อมาว่า เจ้าฟ้ากรมขุนรามินทรสุดา) ซึ่งเป็นพระธิดาของพระ

เจ้ารามณรงค์ผู้เป็นพระเชษฐาธิบดีทรงผนวชเป็นรูปชีอยู่ในเมืองทะวาย พระยาทะวายทราบความจึงให้ไปเชิญเสด็จไปทำนุบำรุงไว้ แล้วให้แต่งอักษรสาส์นขึ้นชี้ข้อความเข้ามาถึงเสนาบดีไทย และให้จัดเครื่องราชบรรณาการคือต้นไม้ทองเงินและนางทะวายอันมีสกุลสูง เป็นนางเอก ๑ นางโท ๒ พร้อมด้วยสาวใช้ ๕๗ คนรวมเป็น ๖๐ เป็นของถวายแล้วแต่งให้กรมการอำเภอผู้ใหญ่เป็นทูตเชิญฉายพระหัตถ์ของพระเจ้าหลานเธอ กับทั้งสุพรรณบัตร์และศุภอักษรถึงเสนาบดี และคุมเครื่องราชบรรณาการเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี นอกจากนี้ยังมีพระสงฆ์เข้ามาด้วย ๑๐ รูป ให้เป็นพะยานความสัตย์สุจริตของพระยาทะวาย ความในหนังสือที่มีมามีใจความว่า พระยาทะวายได้ทำราชการถวายพระเจ้าปะดุงหาได้มีความผิดอย่างใดไม่ พระเจ้าปะดุงไม่ตั้งอยู่ในราชธรรมให้มังจาเลสูลงมาเป็นอุปราช แล้วให้ลงมาเอาเงินแก่เมืองทะวายเป็นเงินถึง ๒๐๐—๓๐๐ ชั่ง ราษฎรได้รับความเดือดร้อน แล้วมิหนำซ้ำจะให้ถอดพระยาทะวายเสีย พระยาทะวายให้ปลัดคุมกำลังไปพบมะรุวอนโบกลางทาง เกิดรบพุ่งกันฆ่าพันมะรุวอนโบกับพวกไพร่ตายหมดสิ้น พระเจ้าปะดุงจะให้ยกกองทัพลงมาตีเมืองทะวาย พระยาทะวายไม่มีที่พึ่งจะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาต่อกรุงเทพพระมหานคร ขอพระราชทานกองทัพไปช่วยรักษาเมืองทะวายไว้ และต่อไปภายหน้าพระยาทะวายจะรับอาสาตีเอาเมืองเมาะตะมะ เมืองร่างกุ้ง เมืองสะโตง และเมืองพะสิมมาถวายให้จงได้

การส่งกองทัพไปรักษาเมืองทะวาย

การที่เมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี เมืองมริดมาสามิภักดิ์ดังนี้ก็เป็นอันสมพระราชประสงค์ซึ่งทรงพระราชดำริมาแต่ก่อน จึงโปรดให้รับทูตเข้าเฝ้า แล้วให้เสนาบดีมีศุภอักษรตอบรับเมืองทะวายเมืองตะนาวศรีและเมืองมริดตามราชประเพณี ถึง พ.ศ. ๒๓๓๕ จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพหัวเมืองเป็นจำนวน ๕,๐๐๐ ให้พระยายมราชเป็นแม่ทัพ ยกออกไปช่วยรักษาเมืองทะวาย ในปลายปีนั้นเองก็เสด็จยกกองทัพหลวงโดยกระบวนเรือพร้อมด้วยกรมพระราชวังบวร ฯ ไปยังเมืองกาญจนบุรี โดยมีพระราชประสงค์เพื่อจะทรงฟังข้อราชการที่จะเกิดขึ้นทางเมืองทะวายอยู่ณที่นั้น

ฝ่ายพระยายมราชยกกองทัพไทยไปถึงเมืองทะวาย พระยาทะวายไม่ออกมาหาพระยายมราช ตามประเพณีจะต้องออกมาหาเสนาบดีผู้เป็นแม่ทัพ ถึงต้องว่าชี้แจงแบบธรรมเนียมให้ทราบจึงได้ออกมาเคารพพระยายมราชให้พระราชรองเมืองคุมพลเข้าไปตั้งอยู่ในกำแพงเมืองทะวายกองหนึ่ง ส่วนกองทัพพระยายมราชนั้นตั้งค่ายอยู่ข้างนอกเมืองแล้วให้จัดส่งเจ้าฟ้าหลานเธอกับพวกไทยที่ตกค้างอยู่ที่เมือง มีพระราชาพิมลกรมภูษามาลาครั้งกรุงเก่าเป็นต้น เข้ามายังค่ายหลวง

ที่ปรากฏว่าพระยาทะวายไม่ออกมาหาพระยายมราชนั้น มีข้อซึ่งควรจะสังเกตว่า การที่เมืองทะวายมาสามิภักดิ์ต่อไทยครั้งนั้นท่านองพระยาทะวายจะมั่นหมายมักใหญ่ใฝ่สูง ให้ไทยยกขึ้นเป็นประเทศราช

จึงแต่งทูตถือสุพรรณบัตร์เข้ามา ครั้นได้ทราบว่าพระราชทานบำเหน็จเพียงอย่างพระยามหานครตามธรรมเนียมในกฎมนเทียรบาล มิได้ยกขึ้นเป็นเจ้าสมหวังจึงมีความกะด้างกะเดื่อง คงเป็นด้วยเหตุดังกล่าวมานี้จึงไม่ออกมาหาพระยายมราช เป็นการแสดงความไม่พอใจให้ปรากฏเป็นครั้งแรก เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทราบเห็นจะทรงแคลงพระราชหฤทัยในท่วงทีกิริยาของพระยาทะวายอยู่ ครั้นทรงรับพระเจ้าหลานเธอส่งมายังกรุงเทพ ฯ แล้ว จึงมีรับสั่งให้กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จออกไปทอดพระเนตร์ภูมิลำเนาบ้านเมืองและตรวจตราเหตุการณ์ที่เมืองทะวาย กรมพระราชวังบวรเสด็จออกไปถึงทรงพิจารณาเหตุการณ์ทั้งปวงแล้วจึงโปรดให้พระยายมราชบอกมากราบบังคมทูลว่าชัยภูมิไทยเสียเปรียบพะม่ามากนัก ถ้าพะม่ายกมาตี ถึงไทยจะรักษาไว้ได้ในคราวนี้ ต่อไปภายหน้าก็เห็นจะรักษาไว้ไม่ได้ พระยาทะวายท่วงทีก็ยังกะด้างกะเดื่องไม่น่าไว้ใจ ขอพระราชทานทำลายเมืองทะวายและกวาดต้อนผู้คนพลเมืองเข้ามาเสีย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทราบความก็ขัดเคือง ด้วยมีพระราชประสงค์จะเอาเมืองทะวายเป็นที่มั่นสำหรับตีเมืองพะม่าต่อไป จึงมีรับสั่งให้ตอบไปว่า พะม่ากวาดต้อนเอาครอบครัวชาวกรุงไปไว้ที่เมืองทะวายเมืองเดียวดอกหรือ เมืองอังวะและเมืองอื่น ๆ ไทยชาวกรุงไม่มีหรือ ไม่ช่วยเจ็บแค้นขึ้งโกรธบ้างเลย ได้เมืองทะวายจะได้เอาไว้เป็นเมืองพักผู้คน และสะเบียงอาหารเป็นกำลังทำศึกต่อไป

แต่หนังสือรับสั่งที่ว่ามานี้ออกไปถึงไม่ทันที่จะป้องกันเหตุการณ์ ทางโน้นพวกขุนนางที่ตามเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ ต่างก็ขวนขวายหาครอบครัวทะวายหมายจะเอามาใช้สอยเป็นอาณาประโยชน์ของตน มีพวกที่ส่งครอบครัวทะวายล่วงหน้ามาจนถึงริมลำน้ำน้อยก็มีบ้าง ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งให้จับกุมเอาตัวพวกขุนนางเหล่านั้นมาลงพระราชอาชญา แล้วให้ปล่อยครัวทะวายกลับคืนไป แต่ทางเมืองทะวายพวกชาวเมืองเกิดสะดุ้งสะเทือนกันเสียแล้ว ขณะนั้นมีไทยคนหนึ่งชื่อตามาถูกพะม่าจับเอาไปเป็นชะเลย ไปจากกรุงเก่า ตามาเป็นคนคุ้นเคยกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่เมื่อครั้งกรุงเก่า มากราบทูลความลับแก่กรมพระราชวังบวร ฯ ว่า พระยาทะวายได้ข่าวว่า พระเจ้าปะดุงจะเอาบิดาของมังจันจาไปประหารชีวิตเสีย พระยาทะวายเสียใจและคิดรวนเร และทราบว่าพระยาทะวายให้ปลัดกับมังนุน้องชายคุมไพร่เข้ามาตรวจตราทางที่ไทยจะไปมา ว่าพะม่ายกกองทัพลงมาเมื่อใดจะให้ล้มไม้ทับทางเสียแล้วจะยกเข้าปล้นกองทัพไทยที่รักษาเมืองทะวาย ครั้นได้ทรงทราบจึงดำรัสให้กองทัพหลวงไปจับพวกของมังนุ ข้าหลวงไปจับได้หมดทั้งนายไพร่ ให้ถามปลัดต่ายกับมังนุให้การว่ามาเที่ยวเล่นเห็นเป็นพิรุธจึงโปรดให้เอาตัวคุมขังไว้ทั้งพวก แล้วมีรับสั่งไปยังกรมพระราชวังบวร ฯ ว่าจะไว้ใจพระยาทะวายต่อไปไม่ได้ ให้ส่งตัวมังจันจาพระยาทะวายเข้ามาเสีย ทางโน้นให้กรมการผู้ใหญ่ผู้ที่

เป็นบิดานางทะวายที่เข้ามาอยู่กรุงเทพ เป็นพระยาว่าราชการเมืองทะวายต่อไป กรมพระราชวังบวรก็ทรงจัดการตามกระแสรับสั่งเสร็จแล้วก็เสด็จกลับมา ความจริงพระยาทะวายที่ส่งเข้ามาครั้งนั้นพระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลคลองกระบือ จึงได้เรียกว่าบ้านทะวายมาจนบัดนี้ ฝ่ายพระเจ้าปะดุงได้ทรงทราบว่ามังจันจาเจ้าเมืองทะวายเป็นกบฏ ก็ให้กองทัพมีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ยกลงมาปราบปรามเมืองทะวาย หวุ่นยี่มหาเสรฐวาเสแม่ทัพทราบความว่ากองทัพไทยออกไปตั้งอยู่ที่เมืองทะวายก็คิดครั่นคร้ามไม่กล้ายกลงมา

ฝ่ายพระเจ้าปะดุงท่านองจะนึกระแวงว่า บางทีกองทัพไทยจะยกทัพไปตีเมืองเมาะตะมะ จึงมีรับสั่งให้พระมหาอุปราชาราชโอรสเป็นแม่ทัพถืออาชญาสิทธิ์ เกณฑ์คนเข้ากองทัพใหญ่ยกมาตีเอาเมืองทะวายคืน

หวุ่นยี่มหาเสรฐวาเสมาตั้งรักษาเมืองเมาะตะมะอยู่นั้น ครั้นรู้ว่าพระเจ้าปะดุงให้พระมหาอุปราชายกกองทัพใหญ่ลงมาตั้งอยู่ที่เมืองร่างกุ้ง ก็มีความวิตกเกรงว่าพระมหาอุปราชาจะไต่ถามว่าได้ไปทำอะไรกับไทยบ้าง ไม่มีอะไรจะทูลได้ก็ระแวงจะผิด จึงรวบรวมคนเข้าเป็นกองทัพยกลงมาตีเมืองทะวายเมื่อเดือนพฤษภาคม กองทัพพม่าลงมาพบกองทัพมอญ ของเจ้าพระยามหาโยธา (พระยาเจ่ง) สมทบกับกองทัพทะวายของพระยาทะวาย ซึ่งเป็นบิดานางที่ส่งเข้ามาถวายตั้งอยู่ที่ตำบลสิกกะเพด ก็ได้เกิดรบพุ่งกันเป็นสามารถ พะม่าสู้ไม่ได้

ก็แตกหนีกลับไปเมืองเมาะตะมะ ฝ่ายพระมหาอุปราชาได้ทรงทราบว่ากองทัพที่ยกมาเสียทีแตกหนีไทยไปก็แค้นเคือง จึงมีรับสั่งให้เอาแม่ทัพนายกองทั้งปวงไปลงโทษตามอาชญาศึก แล้วก็ทรงรับสั่งให้เตรียมการที่จะยกกองทัพลงมาตีเมืองทะวายเมื่อสิ้นฤดูฝน

การเตรียมกองทัพของไทยที่จะยกไปตีเมืองพะม่าเมื่อ พ.ศ.๒๓๓๖ นั้น ปรากฏว่า มีพระราชประสงค์ที่จะตีหัวเมืองมอญของพะม่าขึ้นไปจนถึงเมืองเมาะตะมะและเมืองร่างกุ้งก่อน ถ้าการนี้ทำได้สมคะเนก็จะเลยตีต่อไปจนถึงเมืองอะมะระปุระ อันเป็นราชธานีของพะม่าด้วยทีเดียว ถ้ายังไม่สมคะเนก็จะรักษาหัวเมืองมอญไว้ก่อน แล้วจึงค่อยคิดตีเมืองพะม่าต่อขึ้นไปในคราวหลัง

กองทัพไทยที่ยกไปนั้นกำหนดจำนวนพลทั้งสิ้น ๕๐,๐๐๐ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จะเสด็จคุมกองทัพบกไป โปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงบัญชาการกองทัพเรือ และได้มีรับสั่งให้ต่อเรือรบในหัวเมืองฝั่งตะวันตก แต่ในฤดูฝนให้พร้อมเสร็จในเดือนพฤศจิกายน กองทัพบกกองทัพเรือ จะไปประชุมทัพที่เมืองทะวาย แล้วจึงจะยกขึ้นไปตีหัวเมืองมอญ ความที่ปรากฏในกระแสพระราชดำริ ว่าจะไปตีเมืองเมาะตะมะและเมืองร่างกุ้งก่อน ถ้าเป็นทีก็จะตีให้ถึงเมืองอะมะระปุระดังนี้ ก็เพราะไม่แน่พระราชหฤทัยว่าจะได้มอญเป็นกำลังสักเพียงใด กำลังมอญได้น้อยก็จะตีเพียงเมืองเมาะตะมะและเมืองร่างกุ้ง ถ้าพวกมอญเป็นกำลังได้แข็งแรงดีก็จะตีให้ถึงเมืองอะมะระปุระทีเดียว

ฝ่ายข้างเมืองพะม่าพระมหาอุปราชาตั้งเตรียมทัพอยู่ที่เมืองร่างกุ้ง รวบรวมได้จำนวนพล ๕๐,๐๐๐ พอสิ้นฤดูฝน ก็ให้กองทัพยกลงมาตีเมืองทะวาย

กองทัพไทยใน บังคับบัญชา เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา ยกออกไปถึงเมืองทะวายก่อนกองทัพพระมหาอุปราชายกมาถึง ส่วนกองทัพเรือนั้น กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงเร่งรัดให้ต่อเรือทั้งกลางวันกลางคืน จึงได้เรือรบพอจัดเป็นกองทัพขนาดย่อมได้ จึงโปรดให้เร่งไปรักษาปากน้ำเมืองทะวายอยู่กองหนึ่ง ครั้นกองทัพเรือพะม่าลงมาถึงเมืองทะวาย พบกองทัพเรือไทยที่ปากน้ำ ก็ได้รบพุ่งกัน กองทัพไทยเรือน้อยกว่าพะม่า สู้ไม่ได้ ก็ต้องถอยเรือหนีไป กองทัพ พะม่าจึงเข้าปากน้ำเมืองทะวายได้ เลยมาตั้งอยู่ที่เกาะหงส์ ใกล้เมืองทะวาย ส่วนในเมืองทะวายขณะนั้นทั้งกรมการและพลเมืองมีทั้งพะม่าและทะวายปะปนกันอยู่ ครั้นถูกไทยเกณฑ์ไปสมทบทำการในกองทัพไทยทุกๆทัพก็เกิดไม่พอใจขึ้น ครั้นเห็นพะม่ายกทัพใหญ่ลงมา พวกชาวเมืองทะวายก็พากันครั่นคร้ามไม่เป็นใจจะช่วยไทยต่อสู้รบพะม่า เป็นเหตุให้แม่ทัพนายกองฝ่ายไทยต้องลงอาชญาเฆี่ยนตีมูลนายที่เป็นหัวหน้าของพวกที่กะด้างกะเดื่องนั้นเนือง ๆ พวกที่มีความเจ็บแค้นไทยจึงมีมากขึ้น เลยคิดเป็นไส้ศึกขึ้นภายใน ครั้นถึงเดือนธันวาคม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงเสด็จยกกองทัพหลวงจากกรุงเทพ ฯ ไปถึงริมลำน้ำน้อย แขวงเมืองไทรโยก

เจ้าพระยารัตนาพิพิธบอกมากราบบังคมทูลว่า พะม่ายกกองทัพใหญ่ ลงมาตั้งล้อมเมืองทะวาย ได้ทรงทราบก็เสด็จยกกองทัพหลวงตามออกไปเมืองทะวาย แต่ในเวลาเมื่อกองทัพหลวงกำลังเดินทัพมานั้น กองทัพพะม่าทั้งกองทัพบกกองทัพเรือ ได้เข้าล้อมเมืองทะวายจะตีเอาเมืองคืนให้จงได้ แต่กองทัพไทยต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารถ เอาปืนใหญ่ยิงพะม่าล้มตายลงมาก จนพะม่าไม่สามารถจะเข้าประชิดเมืองทะวายทางทิศตะวันตกได้

ฝ่ายกรมพระราชวังบวร ก็เร่งรีบจัดการกองทัพเรือไว้อีกทัพหนึ่ง มีรับสั่งให้พระยาจ่าแสนยากรคุมขึ้นไปเมืองทะวาย ครั้นกองทัพเรือยกขึ้นไปถึงเมืองมริด เห็นพวกเมืองมริดกลับเป็นกบฏขึ้น ด้วยกรมการและไพร่พลเมืองรู้ว่าพะม่า ยกกองทัพใหญ่ลงมา รบกับไทยติดพันกันอยู่ที่เมืองทะวายก็พากันกลับใจเป็นกบฏ กองทัพเรือจึงต้องเข้าตีเมืองมริดรบพุ่งติดพันกันอยู่ หาได้ยกขึ้นไปเมืองทะวายไม่

ฝ่ายกองทัพไทยที่รักษาเมืองทะวาย จะหาสะเบียงอาหารส่งมาทางเรือไม่ได้ดังแต่ก่อน จึงต้องหันมาอาศัยสะเบียงอาหารที่ส่งไปจากเมืองราชบุรี เมื่อการรบพุ่งกับพะม่าติดพันกันเข้า ก็ต้องเกณฑ์ผู้คนพลเมืองไปสมทบ เข้ากองทัพเกือบจะหมดตัว ไม่มีกำลังที่จะขนสะเบียงอาหาร แม่ทัพไทยที่รักษาเมืองทะวายจึงสั่งให้เกณฑ์ผู้หญิงชาวเมืองจัดเป็นกอง ๆ ให้คุมสะเบียงไปส่งกองทัพ การณ์อันนั้นเป็นเหตุให้พวกชาวเมืองทะวายทั้งนายไพร่เข้าใจกันว่าไทยคิดจะทิ้งเมืองทะวาย อุบาย

เกณฑ์ผู้หญิงมาขนสะเบียง ที่แท้จะเอาไปเป็นตัวจำนำ ด้วยประสงค์
จะกวาดต้อนครอบครัวเมืองทะวายเอาเข้ามาเมืองไทยให้หมด ความ
สงสัยข้อนี้ทำให้ราษฎรเกิดหวาดหวั่น พวกไส้ศึกก็เลยยุยงส่งเสริม
ให้พวกชาวเมืองทะวายกลับใจเป็นข้าศึกแทบหมดทั้งเมือง

ครั้นถึงเดือนเมษายน พะม่าก็ยกเข้าปล้นค่าย เจ้าพระยามหาโยธา
และพระยาทะวายซึ่งตั้งรักษาอยู่ชั้นนอก พวกทะวายที่อยู่ในเมือง
ได้ยินเสียงปืนก็พร้อมกันเป็นกบฏขึ้นฆ่าฟันไทยที่อยู่ในเมือง ล้มตายลง
กองทัพไทยที่ตั้งอยู่ที่เมืองทะวายเหลือกำลังที่จะต้านทาน ก็พากันถอย
หนี ฝ่ายพะม่าจึงยกกองทัพติดตามมา

ขณะนั้นสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จยกกองทัพหลวง
ไปตั้งอยู่ที่ตำบลหินดาด ระยะทางห่างเมืองทะวาย ๒ คืน ครั้นได้ทรง
ทราบเหตุการณ์ที่ได้บังเกิดขึ้น ทรงพระราชดำริเห็นว่าการรบพุ่ง
ในคราวนี้เสียเปรียบข้าศึกเสียแล้ว จึงดำรัสสั่งให้ปล่อยกองทัพที่
ถอยมานั้นให้ลงมาถึงกองทัพหลวงแล้วเลยกลับเข้ามาในพระราชอาณา
เขตต์ทีเดียว บรรดากองทัพที่ถอยมาก่อนก็กลับได้โดยสะดวก แต่ทัพ
เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา พระยายมราช ซึ่งหนีมา
จากค่ายริมเมืองทะวายมาถึงที่หลังนั้น ต้องสู้พลางถอยพลาง ติดพัน
กะชั้นมาจนถึงค่ายพระยาอภัยรณฤทธิ์ ซึ่งเป็นกองหน้าของกองทัพ
หลวง เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา และพระยายมราช
จะขอเข้าอาศัยค่ายต่อสู้ข้าศึก พระยาอภัยรณฤทธิ์ไม่ยอม ว่าข้าศึก

กำลังติดตามกระชั้นชิด ถ้าเปิดค่ายรับ เกรงจะรับข้าศึกไว้ไม่อยู่ พระยาทั้ง ๓ ก็จำต้องต่อสู้ข้าศึกที่ตรงนั้นจึงเสียที เสียไพร่พลล้มตายในตอนนี้เป็นอันมาก แต่รบกันตรงนั้นไทยต่อสู้เป็นเวลาจนตรอกก็จริง แต่ไทยก็ได้ฆ่าฟันพะม่าล้มตายลงเป็นอันมากเหมือนกัน จนพะม่าอ่อนกำลังไม่สามารถจะติดตามต่อมาได้ ไทยก็ถอยทัพกลับมาได้โดยสะดวก พระยาอภัยรณฤทธิ์นั้นต้องรับพระราชอาชญาถึงสิ้นชีวิต

ขณะนั้นที่เมืองมริดพระยาจ่าแสนยากรแม่ทัพ ให้เอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งบนภูเขาที่เกาะตรงหน้าเมืองระดมยิงป้อมที่เมืองมริด พะม่าต้องทิ้งป้อมลงอาศัยอยู่ในคูรบพุ่งกันจวนจะได้เมืองอยู่แล้ว พอได้รับหนังสือกรมพระราชวังบวรว่า กองทัพที่ยกไปเมืองทะวายทำการต่อสู้ข้าศึกไม่สำเร็จต้องถอยทัพ ให้กองทัพถอยกลับมาเถิด กองทัพไทยตั้งต่อสู้อยู่จนพะม่าถอยกลับไปแล้ว จึงเดินทัพกลับเมืองชุมพร ภายหลังโปรดให้มีตราให้หากองทัพกลับคืนมาทุก ๆ กอง การที่ไทยพยายามมาตีเมืองพะม่าเมื่อในรัชชกาลที่ ๓ ก็ไม่สำเร็จดังพระราชประสงค์

พะม่ามาตีหัวเมืองเชียงใหม่ พ. ศ. ๒๓๔๐

ตั้งแต่กองทัพพะม่าเสียทีหนีไปเสียทั้ง ๒ ทัพ พระเจ้าปะดุงยังไม่สิ้นความเสียดายอาณาเขตต์ลานนาไทย ที่ไทยแย่งเอาคืนมา คิดมานะจะตีเอาเมืองเชียงใหม่คืนเอาไปอีกให้จงได้ แต่ต้องทำสงคราม

อยู่ทางอื่น จึงได้รอมาจนปี พ.ศ. ๒๓๔๐ จึงได้เกณฑ์กองทัพยกมาอีกครั้ง ให้เนมะโยกยอดินสี่หสุระเป็นแม่ทัพใหญ่ ให้ยกตรงลงมาเมืองเชียงใหม่ ด้วยเวลานั้นพระยากาวิละไปตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่แล้ว

ครั้นพะม่ายกมาถึงเมืองเชียงใหม่ เห็นพระยากาวิละตระเตรียมป้องกันเมืองไว้เป็นสามารถ ก็เข้าตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ ประสงค์จะทำการแรมปีตีเอาเมืองเชียงใหม่ให้จงได้

ฝ่ายข้างกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงทราบว่าพะม่ายกกองทัพใหญ่มาตีเมืองเชียงใหม่ และครั้งนั้นเจ้าอนุเป็นอุปราชเมืองเวียงจันทร์ รับอาสาจะยกกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตมาช่วยรบพะม่า จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพในกรุงเทพ ฯ หัวเมือง ยกไปสมทบกับกองทัพเมืองเวียงจันทร์ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรเสด็จเป็นจอมพลไปทรงบัญชาการศึก ให้กรมพระราชวังหลังกรมหลวงจักร์เจษฎา เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ และเจ้าพระยายมราชตามเสด็จด้วย ส่วนข้างฝ่ายวังหน้า กรมขุนสุนทรภูเบศร์กับลูกเธอของกรมพระราชวังบวร และที่เจริญพระชนมายุแรกจะไปทัพได้ คือ พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทรปัต ก็ได้โดยเสด็จด้วย

กรมพระราชวังบวรเสด็จขึ้นไปตั้งประชุมพลที่เมืองเถิน โปรดให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ กับพระยายมราชคุมกองทัพหัวเมืองจำนวนพล ๘,๐๐๐ คน ยกขึ้นไปรักษาเมืองนครลำปางไว้เป็นที่มั่น อย่าให้

พะม่าลงมาตีได้ก่อนกองทัพไทยขึ้นไปถึง แล้วโปรดให้กรมขุนสุนทรภูเบศร์กับพระยากลาโหมราชเสนา คุมกองทัพฝ่ายพระราชวังบวร ฯ จำนวนพล ๘,๐๐๐ หนุนขึ้นไป แล้วให้กรมพระราชวังหลังกับเจ้าฟ้ากรมหลวงจักร์เจษฎายกตามไปเป็นกองหนุน กองทัพขึ้นไปถึงเมืองนครลำปางพร้อมกันแล้วจึงกะการที่จะไปตีกองทัพพะม่า ซึ่งตั้งรับอยู่ที่เมืองลำพูนเป็นท่านองแข่งขันกันในระหว่างกองทัพวังหลวงกับวังหน้า

ไทยเข้าตีค่ายพะม่าซึ่งตั้งอยู่นอกเมืองแตกและยิงนายทัพพะม่าตาย พะม่าต้านทานไม่ได้ก็ทิ้งค่ายหนีกลับไปรักษาอยู่แต่ในเมืองลำพูน ให้กองทัพพะม่าที่ตั้งอยู่เมืองป่าซางยกมาช่วยเมืองลำพูน กองทัพวังหน้าก็แตกยับเยินไป แล้วกองทัพไทยจึงพร้อมกันเข้าระดมตีเมืองลำพูนเป็นสามารถ พะม่าสู้อยู่ได้ ๗ วัน ถึงวันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ ๒๓๔๐ กองทัพไทยก็เข้าเมืองลำพูนได้

ครั้นได้เมืองลำพูนแล้วสะเบียงอาหารหมดลง ต้องรอจนโคต่างบรรทุกข้าวสาร ๓,๐๐๐ ซึ่งกรมพระราชวังหลังจัดส่งตามขึ้นไปนั้นมาถึงกองทัพทั้ง ๒ จึงตามพะม่าขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ทั้ง ๒ ทัพ ขณะนั้นกองทัพเจ้าอนุเวียงจันทร์ก็มาถึงพร้อมกันที่เชียงใหม่ กองทัพไทยมีกำลังรวมกันเป็นคน ๕๐,๐๐๐ จึงพร้อมกันเข้าระดมตีค่ายพะม่าที่ตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่ เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๔๐ ในวันเดียวพะม่าก็แตกยับเยิน เนมะโยกยอดินสีหสุระนายทัพพะม่าตายในที่รบคนหนึ่ง อุบายกองนายทัพพะม่ายกมาตีโอบหลังไทย ๆ จับได้อีกคนหนึ่ง ครั้น

พระเจ้าปะดุงทรงทราบว่าตีเมืองเชียงใหม่ไม่สำเร็จ ก็ให้มีตราให้หากองทัพกลับไปเมืองพะม่า

พะม่ามาแก้แค้นพระยากาวิละที่เชียงใหม่

ครั้น พ.ศ. ๒๓๔๔ พระยากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่มีกำลังมากขึ้น เห็นได้ทีจึงแต่งกองทัพยกออกไปตีเมืองสาด ซึ่งเป็นหัวเมืองไทยใหญ่ขึ้นอยู่กับพะม่า จนได้ตัวราชาจอมพงศ์เจ้าเมืองสาดกับลูกชายชื่อไหมขึ้คยะ ทั้งทูตพะม่าชื่อสุสิงมณี ซึ่งเจ้าปะดุงให้เชิญพระราชสาส์นไปเมืองตังเกี๋ยและเมืองญวน พระยากาวิละกวาดครอบครัวเมืองสาดมาประมาณ ๕,๐๐๐ คน แล้วบอกส่งตัวเจ้าเมืองสาดกับทูตพะม่าลงมายังกรุงเทพ ฯ พระเจ้าปะดุงขัดเคืองพระยากาวิละ จึงให้กองทัพพะม่ายกมาตีเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง อินแซะหวุ่นเป็นแม่ทัพใหญ่พะม่ามาตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ทั้ง ๔ ด้าน คิดจะตั้งทำการแรมปีล้อมไว้ให้ชาวเมืองอดอยากมิให้ตีออกไปได้

ฝ่ายข้างกรุงเทพพระมหานคร เมื่อทรงทราบว่าพะม่ายกกองทัพมาล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้อีก จึงโปรดเกล้าให้เกณฑ์กองทัพในกรุงและหัวเมือง และกองทัพเมืองเวียงจันทร์ไปสมทบกันรบพะม่าให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จขึ้นไปทรงบัญชาการศึกเหมือนครั้งก่อน เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เจ้านายฝ่ายวังหน้า คือ กรมขุนสุนทรภูเบศร์และพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์

เจ้าอินทรบัต ก็ตามเสด็จเหมือนครั้งก่อน กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงตั้งพระยาเสนหาภูธร ชื่อทองอิน ซึ่งเป็นผู้ทรงเมตตาอย่างโอรส บุญธรรมให้ว่าที่พระยากลาโหม เป็นแม่ทัพสำคัญขึ้นอีกคนหนึ่ง

ข่าวที่กองทัพกรุงยกขึ้นไปคราวนี้ รู้ไปถึงพะม่าที่ล้อมเมือง เชียงใหม่ แม่ทัพพะม่าจึงให้กองทัพมาตั้งรักษาเมืองลำพูนสะกัดทาง อยู่กองหนึ่ง ด้วยคาดว่าไทยคงจะยกขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ทาง เมืองนครลำปางทางเดียวเหมือนคราวก่อน ส่วนที่เมืองเชียงใหม่ พะม่าก็ให้ตั้งล้อมกวดขันขึ้นกว่าแต่ก่อน

พระยากาวิละจึงแต่งทหารเอกคนหนึ่งชื่อว่าท้าวมหายักษ์ ให้ลง มาเฝ้ากรมพระราชวังบวร ฯ ที่เมืองเถิน ท้าวมหายักษ์นั้นเป็นคน กล้าหาญออกมาทางประตูด้านริมน้ำเล็ดลอดกองทัพพะม่าออกมาได้ แล้วบิกหนังสือบอกพะม่าไว้ว่าจะเข้าเมืองทางนั้นอีก ท้าวมหายักษ์ ก็กลับเล็ดลอดเข้าเมืองได้อีก พะม่าคอยจับตัวหาได้ไม่

กรมพระราชวังบวร ฯ ไปประชวรเป็นนิ่ว พระอาการพระโรค กำเริบเกิดทุกขเวทนากล้า ไม่สามารถจะเสด็จต่อไปได้ ท้าวมหายักษ์ มาเฝ้าจึงโปรดให้ถือหนังสือกลับไปแจ้งความแก่พระยากาวิละว่า จะ ทรงแต่งกองทัพให้ยกขึ้นไปช่วยโดยเร็ว ให้รักษาเมืองไว้เถิดอย่าวิตก เลย แล้วจึงนรงจัดกองทัพยกขึ้นไปเป็น ๒ ทาง มีพระราชประสงค์ จะให้ไปทำศึกประชันกันเหมือนครั้งก่อน ให้เจ้าฟ้ากรมหลวง เทพหริรักษ์กับพระยายมราชคุมกองทัพวังหลวง ให้กรมขุนสุนทร

ภุเบศร์กับพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทรปัต และพระยากลาโหม คุมกองทัพวังหน้า ยกขึ้นไปทางเมืองนครลำปางอีกทางหนึ่ง

เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ยกขึ้นไปคราวนี้ กองทัพยกไปไม่พร้อมเพรียงกันเหมือนครั้งก่อน ขึ้นไปถึงเมืองลี้ได้ข่าวว่าพะม่ายกทัพใหญ่ลงมาจากป่าซาง เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราชปรึกษากันเห็นกองทัพไปไม่พรักพร้อม ก็ให้ถอยทัพลงมาเสียคราวหนึ่ง แต่ที่จริงพะม่าตั้งสะกัดอยู่แต่เมืองลำพูนแห่งเดียว หาได้ลงมาทางเมืองลี้ไม่ ทัพวังหน้าได้รบพุ่งกับพะม่าที่เมืองลำพูนตีพะม่าแตกหนีไป กองทัพเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์จึงได้ตามขึ้นไป แล้วยกไปเมืองเชียงใหม่ทั้ง ๒ ทัพ กองทัพเมืองเวียงจันทร์นั้นคราวนี้ยกมาช้ายังมาไม่ถึง

เมื่อข่าวที่กรมพระราชวังบวร ฯ ประชวรทรงทราบลงมาถึงกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระปริวิตกจึงโปรดให้กรมพระราชวังหลังรีบเสด็จตามขึ้นไปช่วย กรมพระราชวังบวร ฯ กรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปถึงเมืองเถิน เห็นกรมพระราชวังบวรประชวรพระอาการมาก กรมพระราชวังหลังตกพระทัยทรงพระวิตกเป็นอันมาก แต่กรมพระราชวังบวร ฯ ตรัสแก่กรมพระราชวังหลังว่า จะขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่นั้นเห็นจะไปไม่ได้แล้ว ให้กรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปแทนพระองค์เถิด จึงพระราชทานพระแสงดาบให้กรมพระราชวังหลังทรงถืออาชญาสิทธิ์ขึ้นไป

ครั้นกรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ทรงได้สวนการศึกทราบว่าพะม่าหย่อนกำลังอยู่แล้ว จึงมีรับสั่งกำหนดให้กองทัพทั้งปวงยกเข้าตีค่ายพะม่าที่ตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่ให้แตกไปแต่ในเวลาเดียวให้จงได้ รุ่งขึ้นให้เข้าไปกินข้าวเช้าในเมืองเชียงใหม่ให้ทันจงทุกกอง ครั้นถึงวันกำหนดกองทัพไทยก็ยกเข้าตีค่ายพะม่าแต่เวลายามสามทุก ๆ ทัพ พระยากาวิละก็ยกกองทัพข้างในเมืองตีกระหนาบออกมา พอรุ่งสว่างกองทัพวังหน้าตีหักค่ายพะม่าได้ แต่กองทัพวังหลวงยังเห็นปืนพะม่ายิงหนาแน่นนักยังแอบคันนายิงกันอยู่กับพะม่า หาบุกรุกเข้าแหกค่ายพะม่าไม่ ขณะนั้นพระยาพิชัย (โต) เป็นคนกล้าหาญร้องว่าไล่ฟันไล่แทงเถิดพะม่าคงแตกดอก แล้วพระยาพิชัยก็นำหน้าเข้าไล่รุกพะม่า นายทัพนายกองทั้งปวงจึงตามเข้าไป ก็ตีค่ายพะม่าทุก ๆ ค่ายพะม่าแตกหนีไปจากเมืองเชียงใหม่แล้ว ๗ วัน กองทัพเมืองเวียงจันทร์จึงยกมาถึง

ครั้นมีชัยชนะพะม่าข้าศึกที่เมืองเชียงใหม่แล้ว กรมพระราชวังหลังกับเจ้านายแม่ทัพนายกองผู้ใหญ่ กับทั้งพระยากาวิละและพระยาคำโสมเจ้าเมืองนครลำปางก็พากันลงมาเยี่ยม การประชวรของกรมพระราชวังบวร ฯ กราบทูลถึงการที่ได้รบพุ่งพะม่าข้าศึกให้ทรงทราบทุกประการ กรมพระราชวังบวร ฯ ได้ทรงทราบว่ากองทัพวังหลวงไปทำการเฉื่อยชาก็ทรงขัดเคืองตรัสบริภาษพวกกองทัพวังหลวงเป็นอันมาก แล้วมีพระบัณฑูรสั่งให้ปรับโทษกองทัพวังหลวงและ

กองทัพเวียงจันทร์ให้ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงแสนทั้ง ๒ ทัพ ให้ขับไล่พะม่าไปเสียให้พ้นเขตต์ลานนาไทยให้จงได้ แล้วจึงเสด็จยกกองทัพวังหน้ากลับคืนพระนคร

สาเหตุที่ข้าราชการวังหน้าคิดกะด้างกะเดื่อง

ที่กองทัพวังหลวงไปเปิดช่องย่อหย่อนให้ปรากฏว่าทำศึกสู้กองทัพวังหน้าไม่ได้ ในคราวที่กล่าวมานี้ เป็นมูลเหตุให้เกิดการร้ายขึ้นภายหลังต่อมา คือพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทรปัต และพระยากลาโหม (ทองอิน) เป็นต้นที่ไปมีชื่อเสียงมาในคราวนี้ พากันประมาทหมิ่นข้าราชการวังหลวง ครั้นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จกลับลงมากรุงเทพ ฯ อาการพระโรคกำเริบมากขึ้นเสด็จสวรรคตเมื่อปีกุล พ. ศ. ๒๓๔๖ พระยากลาโหม (ทองอิน) นั้นเป็นต้นก็กำเริบกะด้างกะเดื่องแล้วคิดประทุษฐร้ายในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต้องรับพระราชอาชญาถึงสิ้นชีวิต

อันที่จริงกรมพระราชวังบวร ฯ เคยทรงขัดเคืองพระเชษฐาธิราชเหมือนกัน ครั้งหนึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระเชษฐาธิราชกราบทูลว่าเงินพันชั่งที่พระราชทานนั้น ไม่พอจะจ่ายเบี้ยหวัดข้าราชการวังหน้าขอพระราชทานเพิ่ม แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงขัดข้องว่าเงินแผ่นดินไม่มีพอใช้จะทรงเพิ่มให้ไม่ได้เป็นเหตุให้กรมพระราชวังบวร ฯ ขัดเคืองถึงกับเตรียมกำลังรี้พล

ขึ้นประจำป้อม ฝ่ายข้าราชการวังหลวงเห็นดังนั้นก็เรียกกันขึ้นรักษาป้อมรอบพระราชวังบ้าง เกือบจะเกิดเป็นการใหญ่ หากว่าพระพี่นางเธอสองพระองค์ได้เสด็จไปทรงไกล่เกลี่ยเสียได้ แล้วเลยทรงพากรมพระราชวังบวร ฯ เข้ามาเฝ้าสมเด็จพระเชษฐาธิราชได้ แต่นั้นมาก็ทรงสนิทสนมเป็นอันดีกันดังก่อน แต่ข้าราชการวังหน้ายังคงมีความกะด้างกะเดื่องต่อมาจนกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคต

ฝ่ายเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราช ซึ่งถูกปรับโทษให้ไปตีเมืองเชียงแสนกับกองทัพเมืองเวียงจันทร์ด้วยกันนั้น ขึ้นไปเมืองเชียงแสนเมื่อเดือน เมษายน พ.ศ. ๒๓๔๗ ก็เข้าล้อมเมืองเชียงแสนไว้ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราชก็ปรากฏว่าไปด้วยต้องถูกปรับโทษจะบังคับบัญชาก็ไม่ใคร่จะเด็ดขาดจริงเป็น แต่ไปล้อมเมืองเชียงแสนไว้ได้ ๒ เดือน เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ปรึกษากับพระยายมราชเห็นว่าจะทำการต่อไปไม่สำเร็จ ด้วยกำลังกองทัพบอบช้ำอิดโรยเสียมากแล้ว จึงให้เลิกทัพกลับ แต่ทางโน้นพวกลาวชาวเชียงแสนก็เป็นกบฏต่อพะม่า พากันเปิดประตูเมืองรับกองทัพเข้าไปไล่ฆ่าฟันพะม่า แม่ทัพที่รักษาเมืองเชียงแสนก็ตายในที่รบ พวกพะม่าที่เหลืออยู่ก็พากันแตกหนีข้ามแม่น้ำโขงไปเมืองพะม่าหมด

เมื่อได้เมืองเชียงแสนคราวนี้ได้ครอบครัวคนต่าง ชาติต่างภาษาที่อยู่กับพะม่ากว่า ๒,๓๐๐ คน พระยากาวิละกับท้าวพระยาที่ยกกองทัพไปให้แบ่งครัวเป็น ๓ ส่วน ส่งลงมากรุงเทพ ฯ ส่วนหนึ่ง ส่งไปเมืองเวียงจันทร์

ส่วนหนึ่ง เมืองลำปางส่วนหนึ่ง แล้วให้รื้อทำลายเมืองเชียงแสนเสีย มิให้เป็นที่อาศัยของข้าศึกต่อไป แล้วก็พากันเลิกทัพกลับมา เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์นั้นเคราะห์ร้ายแต่ต้นจนปลาย พอกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ก็ทรงขัดเคืองว่าไม่ได้ราชการอะไรสักอย่างหนึ่ง จึงสั่งให้ลงพระราชอาชญาขังเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราชไว้ที่พระบรมมหาราชวัง แล้วต่อมาจึงพระราชทานอภัยโทษ ส่วนพระยากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดให้สถาปนาเกียรติยศ ขึ้นเป็น พระเจ้า เชียงใหม่ เสมอกับ เกียรติยศ เจ้านครเวียงจันทร์

ไทยได้หัวเมืองลื้อ เขิน ตลอดถึงสิบสองปันนา

ครั้นได้เมืองเชียงแสนแล้วใน พ. ศ. ๒๓๔๗ ทรงพระราชดำริว่า พะม่าแตกหนีไปครั้งนั้น บางทีจะไปตั้งมั่วสุมอยู่ตามหัวเมืองลื้อ เขิน ควรจะปราบปราม หัวเมืองทางฝ่ายเหนือ ของข้าศึก ให้สิ้นห่วงเสียสักที จึงโปรดให้มีตราสั่งเจ้าเมืองประเทศราชเจ้าเมืองฝ่ายเหนือ ให้ยกกองทัพไปตีเมืองลื้อ เขิน ตลอดจนแว่นแคว้นสิบสองปันนาซึ่งเป็นเมืองขึ้นของพะม่า

กองทัพที่ไปจากเมืองเชียงใหม่ยกขึ้นไปทางเมืองเขินถึงเมืองยอง เจ้าเมืองยองไม่ต่อสู้ออกมาอ่อนน้อมโดยดี เจ้าเมืองเชียงตุงและ

เมืองเชียงทั้งปวงรู้ว่าทัพไทยตีเมืองยองได้ก็พากันเกรงกลัว จึงได้มายอมสวามิภักดิ์ขอขึ้นกรุงเทพ ฯ ทุก ๆ เมือง ฝ่ายกองทัพเมืองน่านกับเมืองหลวงพระบางและเวียงจันทร์ ยกขึ้นไปตีได้เมืองหลวงภูคาในสิบสองปันนา ส่วนเจ้าเมืองลื้อประเทศราชตั้งแต่เมืองเชียงรุ้งลงมาก็ไม่ต่อสู้ ต่างพากันมายอมอ่อนน้อมโดยดี แต่ที่เมืองเชียงแข็งมีพะม่าตั้งกำกับอยู่ เจ้าเมืองเชียงแข็งรู้ว่าเจ้าเมืองเชียงรุ้งมายอมขึ้นแก่ไทยแล้ว เกรงไทยจะยกไปตีเมืองเชียงแข็ง จึงขับไล่ฆ่าฟันพวกพะม่าหมด แล้วก็พากันมาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาต่อกรุงเทพ ฯ

ครั้งนั้นไทยได้เมืองใหญ่น้อยมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงสยามรวม ๔๐ เมือง ครอบครัวพลเมือง ๗๐,๐๐๐ เศษ ถึงบปีขาล พ.ศ. ๒๓๔๗ ท้าวพระยานายทัพนายกองจึงพาเจ้าเมืองลื้อ เขิน ที่สวามิภักดิ์และกวาดต้อนครอบครัวลงมาเมืองไทย ได้ทรงทราบตามใบบอกก็ทรงพระราชดำริว่า ความประสงค์ที่จะขับไล่พะม่าก็สำเร็จแล้ว และเมืองลื้อ เขินสิบสองปันนาห่างไกลกรุงเทพพระมหานครนัก ยากที่จะปกครองไว้ได้ เจ้าเมืองเหล่านั้นก็ได้อ่อนน้อมยอมสวามิภักดิ์โดยดี จะถ่ายเทครอบครัวเข้ามาไว้ก็มิบังควร จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่เจ้าเมืองลื้อ เขิน ที่เข้ามาสวามิภักดิ์ทั่วกัน แล้วโปรดให้คืนครอบครัวกลับไปเมืองเดิมทั้งสิ้นด้วยกัน ตั้งแต่นั้นมาหัวเมืองประเทศราชลื้อ เขิน ซึ่งเคยขึ้นต่อพะม่ามาแต่ก่อน ก็มาขึ้นต่อกรุงเทพ ฯ

เขตต์ข้างฝ่ายเหนือขึ้นไปต่อดินแดนกับจีน เพราะอาณาเขตต์ของกรุงสยามในรัชชกาลที่ ๑ จึงกว้างใหญ่ไพศาลยิ่ง กว่ายุคไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน ๆ

การชำระกฎหมาย

ในรัชชกาลของพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ดี ในรัชชกาลที่ ๑ ก็ดี ไทยต้องคิดการสู้ รบขับเขี้ยวอยู่กับพะม่าตลอดเวลา เกือบไม่มีเวลาว่างที่จะจัดการบ้านเมือง แต่หากว่าพระมหากษัตริย์ทั้ง ๒ พระองค์นี้ ทรงพระราชอุตสาหะอย่างยิ่ง จึงได้สามารถ จัดการ บ้านเมืองให้เป็นปกติได้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นพระราชธุระในทางยุตติธรรมเป็นอันมาก โดยธรรมดาเสด็จออกฟังรายงานจากข้าราชการซึ่งรับมอบให้ตัดสินคดีความต่าง ๆ แต่เช้าพระองค์ทรงบาตรแล้วก็ออกขุนนาง ให้ข้าราชการเฝ้าแล้วก็ทรงฟังคดีต่าง ๆ และพระราชทาน พระราชวินิจฉัยเองเป็นบาง คดีจนถึงกลาง วันทรงพักผ่อนตอนบ่ายก็เสด็จออกให้ข้าราชการชั้นผู้ ใหญ่เฝ้า ทรงฟังรายงานการก่อสร้างและการแผ่นดินจนดึกจึงเสด็จขึ้น ข้อซึ่งทรงปรีวิตกมากนั้นด้วยเรื่องกฎหมาย เพราะกฎหมายเก่ากระจัดกระจายมาก ทั้งข้อความก็ผิดแปลกไปจากคลองธรรม จึงโปรดให้เจ้าหน้าที่ในกรมพระอาลักษณ์ ๔ นาย ลูกขุน ๓ นาย ราชบัณฑิตย์ ๔ นาย ประชุม

กันชำระพระราชกำหนดบทอัยยการอันมีอยู่ในหอหลวง พระองค์เอง ก็ทรงช่วยอย่างแข็งแรง ครั้นเสร็จแล้วจึงโปรดให้คัดเป็น ๓ ฉะบับ เก็บไว้ที่ห้องเครื่องฉะบับหนึ่ง ในหอหลวงฉะบับหนึ่ง ที่ศาลาลูกขุน ฉะบับหนึ่ง กฎหมายนี้เป็นหลักฐานใช้กันมาจนทุกวันนี้ก็หลายข้อ

รัชชกาลที่ ๒

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคตที่พระที่นั่ง ๑๑ ห้อง ซึ่งทุกวันนี้เรียกว่าพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เมื่อวันพฤหัสบดี ที่ ๗ กันยายน พ. ศ. ๒๓๕๒ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ได้สำเร็จราชการแผ่นดิน โดยสมเด็จพระบรมชนกนารถได้ทรงประดิษฐานไว้ในที่พระมหาอุปราชผู้รับรัชชทายาทอยู่แล้ว การเปลี่ยนรัชชกาลจึงเป็นการเรียบร้อย แต่ถึงกระนั้นจะว่าไม่มีเรื่องราวอะไรเลยก็ไม่ได้ ด้วยในต้นรัชชกาลมีเรื่องเจ้าฟ้ากระษัตรานุชิตขึ้นซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ครั้นจัดการพระบรมศพแล้ว พระราชวงศานุวงศ์เสนาอำมาตย์ราชเสวกประชุมพร้อมกันด้วยพระสังฆราชาคณะเป็นประธาน ให้อาลักษณ์เขียนคำกราบบังคมทูล อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ

[๕๕]

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาล ที่ ๒ เมื่อก่อนเสด็จขึ้นเสวยราชย์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประสูตร เมื่อ ณวันพุธที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๑๐ ในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จดำรงตำแหน่งยศเป็นที่หลวงยกรบัตรเมืองราชบุรี และมีนิวาสสถานอยู่ที่บ้านอัมพวา ในเวลานั้นกรุงเก่าเสียแก่พะม่าข้าศึกใหม่ ๆ กำลังที่ไทยพยายามกู้ความอิสสรภาพ พระเจ้ากรุงธนบุรีรบพุ่งมีชัยชะนะแก่พะม่าที่ตั้งรักษากรุงเก่าอยู่นั้นแล้ว ลงมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นที่มั่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงเสด็จมารับราชการอยู่ในกรุงธนบุรี ย้ายนิวาสถานเข้ามาตั้งอยู่ที่ใต้วัดระฆังโฆสิตาราม ครั้งนั้นยังเรียกว่าวัดบางว้าใหญ่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระชันษาได้ ๒ พรรษาก็โดยเสด็จเข้ามากรุงธนบุรีด้วย ทรงศึกษาอักขระสมัยในสำนักพระวันรัตน์ (ทองอยู่) วัดบางว้าใหญ่ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระชนม์ได้ ๘ พรรษา ก็ได้โดยเสด็จติดพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถไปในการสงครามทุกครั้ง ตั้งต้นแต่ขึ้นไปรบกับพะม่าที่เมืองเชียงใหม่ แล้วกลับลงมารบพะม่าที่บ้านบางแก้ว เขาชะงุ้มเมืองราชบุรี แล้วกลับขึ้นไปรักษาเมืองเชียงใหม่อีก จนมารบกับอะแซหวุ่นกี้ที่เมืองพิษณุโลก โดยเสด็จเมื่อคราวไปปราบปรามเมือง

นางรอง เมืองนครจำปาศักดิ์ และไปตีเมืองศรีสัตนาคนหุต ครั้งได้พระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกตเข้ามากรุงธนบุรี ต่อมาอีกปีหนึ่งก็ได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถ ครั้งเสด็จยกทัพไปกรุงกัมพูชา ในระหว่างนั้นข้างกรุงธนบุรีเกิดยุคเข็ญขึ้น ด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาศ บรรดาข้าราชการจึงพร้อมใจกันอัญเชิญสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ขึ้นเถลิงราชสมบัติ ปี พ.ศ. ๒๓๒๕ เวลานั้นพระชนม์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ ๑๖ พรรษา จึงโปรดให้สถาปนาพระเกียรติยศ เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าทรงกรม ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศสระสุนทร ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ได้เสด็จโดยกระบวนทัพหลวงไปทำการสงครามกับพะม่า ๕ ครั้ง คือ ไปต่อสู้ทัพหลวงพระเจ้าปะดุง ที่ตำบลลาดหญ้าแขวงเมืองกาญจนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ ครั้งหนึ่ง ต่อสู้กองทัพมหาอุปราชาที่ท่าดินแดง แขวงเมืองกาญจนบุรี พ.ศ. ๒๓๒๙ ครั้งหนึ่ง ไปตีเมืองทะวาย พ.ศ. ๒๓๓๕ ครั้งหนึ่ง เสด็จยกกองทัพหลวงด้วยพระราชประสงค์จะไปตีเมืองอังวะ เมื่อปีฉลูเบญจศก พ.ศ. ๒๓๓๖ ครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้โดยเสด็จด้วยทั้ง ๕ ครั้ง

ครั้นถึงปี พ.ศ.๒๓๓๑ พระชันษาครบกำหนดที่จะทรงผนวชเป็นพระภิกษุสมเด็จพระบรมชนกนาถจึงโปรดให้ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จประทับจำพรรษาอยู่ณวัดสมอราย(คือวัดราชาธิวาส)

ตลอดพรรษา ๑ จึงลาผนวช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าบุญรอด พระธิดาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุดารักษ์เป็นพระอัครชายา มีพระราชโอรส ๓ พระองค์ องค์ใหญ่เจ้าฟ้าราชกุมารสิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ รองลงมาคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์น้อยคือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ถึงปี พ. ศ. ๒๓๔๖ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทประชวรคราวจะสวรรคตมีพระอาการประกอบด้วยทุกขเวทนากล้า ทำให้เดือดดาลพระราชหฤทัยอยู่ช้านาน เป็นเหตุให้เจ้านายและข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เกิดความคิดผิดไปว่ากรมพระราชวังบวร ฯ มีความขัดแค้นในสมเด็จพระเชษฐาธิราชด้วยเหตุอื่น ๆ แต่แท้จริงพระบาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีความอาลัยในสมเด็จพระราชอนุชาเป็นอันมาก จึงมีพระราชประสงค์จะเสด็จไปเยี่ยมประชวรและใคร่จะทรงรักษาพยาบาลเองด้วย แต่ครั้นเจ้าหน้าที่ฝ่ายพระราชวังหลวงจะไปตั้งกองล้อมวงรักษาพระองค์เวลาเสด็จตามประเพณี พวกวังหน้าก็พากันมาห้ามปรามขัดขืน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงทราบเหตุนั้นจึงเสด็จขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ พร้อมด้วยเจ้าพระยารัตนาพิพิธและเจ้าพระยายมราช พาข้าราชการขึ้นไปตั้งกองล้อมวง พวกข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มีความยำเกรงก็มิอาจจะเข้ามาขัดขวางได้ ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จ

ไปประทับแรมรักษาพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรฯ ได้ ๒ วัน สมเด็จพระอนุชาธิราชก็เสด็จสวรรคต เมื่อสวรรคตแล้วได้ความตระหนักว่าพวกข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มีพระองค์ลำดวน, พระองค์อินทรปัต ซึ่งเป็นลูกเธอในกรมพระราชวังบวร ฯ เป็นต้น กับพวกข้าราชการหลายคนคิดการกำเริบกะด้างกะเดื่องในครั้งนั้น จึงโปรดให้จับตัวมาชำระได้ความเป็นสัตย์ ก็โปรดให้ลงพระราชอาชญาตามโทษานุโทษ ต่อมาอีก ๓ ปี กรมพระราชวังหลังก็ทรงประชวรสวรรคต

ครั้นต่อมาปีขาล พ. ศ. ๒๓๕๙ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้ตั้งพระราชพิธีอุปราชาภิเษกสถาปนาพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรอยู่ในเวลานั้นขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ให้คงเสด็จประทับอยู่ในพระราชวังเดิม มิให้ขึ้นประทับ ณพระราชวังบวร ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระชนมายุได้ ๔๐ พรรษา ดำรงพระเกียรติยศเป็นมหาอุปราชอยู่ได้ ๓ ปี พระชันษาได้ ๔๓ พรรษา จึงได้เสวยราชสมบัติ

เหตุการณ์บ้านเมืองในขณะเมื่อเปลี่ยนรัชกาล

ในขณะเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัตินั้นเป็นเวลากำลังจะมีเหตุลำบากเกิดขึ้นแก่กรุงสยามเป็น

หลายประการ คือประการที่ ๑ พม่ากำลังตระเตรียมกองทัพจะยกเข้ามาอีกครั้งหนึ่ง ด้วยเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระประชวร ประการที่ ๒ ฝ่ายข้างเมืองญวน องค์เชียงสือตั้งตัวเป็นพระเจ้าเวียดนาม กำลังคิดขยายอำนาจญวนเข้ามาทางเมืองเขมร แต่ยังรั้งรอด้วยเกรงพระบารมีสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งได้ทรงทำนุบำรุงและมีพระเดชพระคุณแก่ตนมาเป็นอันมาก จึงยังไม่กล้าคิดร้ายต่อเมืองไทย ประการที่ ๓ เจ้านายทั้งวังหลวงและวังหน้า พระชนม์พรรษาเจริญขึ้นในรัชกาลที่ ๑ มีมากมายด้วยกัน ตลอดจนข้าราชการที่มีบรรดาศักดิ์เป็นรุ่นใหม่ก็มีมาก ชวนจะเกิดความไม่ปรองดองและแตกกันออกเป็นพวกเป็นเหล่ากัน ดังจะเห็นได้ในเรื่องพระองค์เจ้าลำดวนและพระองค์เจ้าอินทรบัต การที่จะแตกกันขึ้นภายใน ทราบออกไปถึงเมืองญวน องค์เชียงสือซึ่งภายหลังเป็นพระเจ้าเวียดนามยาลอง จึงมีพระราชสาส์นเข้ามาทูลตักเตือนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ขอให้ทรงสถาปนาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขึ้นเป็นพระมหาอุปราชเสียจะได้เป็นที่อุ่นใจแก่ข้าราชการทั้งปวง ความรู้สึกคงมีอยู่ในกรุงเทพ ฯ ว่ากำลังจะมีศึกพม่ายกมารบอีก ฝ่ายญวนก็ไม่น่าไว้ใจอาจเป็นข้าศึกขึ้นข้างฝ่ายตะวันออก อีกทางหนึ่ง ข้างภายในก็ไม่ปกติ เป็นการเช่นนี้ จึงเห็นจำเป็นที่จะต้องจัดการให้สิ้นเสี้ยนศัตรูภายในเสียก่อน เหตุฉะนี้ พอเสด็จขึ้นเสวยราชย์ได้ ๓ วัน ก็เกิดความ เรื่องเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรา

นุชิต หรือที่ปรากฏพระนาม เรียกกันโดยมากว่าเจ้าฟ้าเหม็น ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้ากรุงธนบุรี

เกิดเหตุเรื่องเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต

มีความปรากฏในจดหมายเหตุว่า พระยาอนุชิตราชา (น้อย) จางวางพระตำรวจได้หนังสือที่ใต้ต้นแจง ในฉานชาลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท (กล่าวกันว่ากาคาบมาทิ้งไว้) ในหนังสือนั้นฟ้องว่ากรมขุนกระษัตรานุชิต (ซึ่งมีพระนามเดิมว่า เจ้าฟ้าสัมพันธวงศ์ราช โอรสของพระเจ้ากรุงธนบุรี พระมารดามีนามว่าฉิมใหญ่หรืออีกนัยหนึ่งว่าหวาน เป็นพระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) คบคิดกับโอรสและธิดาของพระเจ้ากรุงธนบุรีบางองค์ และข้าราชการอีกหลายคนจะก่อการกบฏขึ้น จึงโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์ใหญ่ คือสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาได้ความเป็นสัตย์สมดังหนังสือฟ้องหา พวกที่ถูกจับได้ซัดทอดถึงข้าราชการอีกหลายคน รวมข้าราชการที่ร่วมคิดกบฏ ๑๐ คนชำระ เป็นสัตย์ทั้งสิ้น แล้วจึงโปรดให้ถอดกรมหลวงกระษัตรานุชิต ให้คุมตัวไปประหารชีวิตเสียกับพวกร่วมคิดด้วยกันทั้งหมด อันที่จริงกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทเคยกราบบังคมทูลขออนุญาตจับโอรสของพระเจ้ากรุงธนบุรีไปประหารชีวิตเสียให้หมด เพื่อไม่ให้เป็นเสี้ยนหนามแผ่นดินต่อไป แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสงสารไม่ทรงยอมจึงมาเกิดเหตุขึ้นภายหลัง

ว่าด้วยหลักต่าง ๆ สำหรับการพิธีบรมราชาภิเษก

ตามราชประเพณีที่ถือกันแต่โบราณมา เมื่อพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อนสวรรคตแล้ว พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่นั้นยังไม่ถือว่าเป็นพระมหากษัตริย์บริบูรณ์จนกว่าจะได้กระทำพิธีบรมราชาภิเษก ระหว่างเวลาก่อนราชาภิเษกนั้น หมายในราชการก็ยังขานพระยศอย่างเดิมและยังไม่ใช้พระโองการ กล่าวกันว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้กระทำพิธีบรมราชาภิเษก แต่อันที่จริงเห็นจะได้ทำ แต่ในเวลาที่ทำนั้นกำลังบ้านเมืองระส่ำระสาย ตำราราชาภิเษกครั้งกรุงเก่าก็สูญเสียแล้ว ซึ่งหาได้ในครั้งกรุงธนบุรีนั้นก็มีอยู่แต่ฉะบับเดียว เป็นโคลงของเจ้าหมื่นไวยวรนาถแต่งไว้แต่ครั้งแผ่นดินพระเจ้าบรมโกฏฐ์ แต่ครั้งนั้นก็มิได้ทำเต็มตามตำรา เช่น ไม่ได้ตั้งพระที่นั่งภัทรบิฐและไม่ได้ถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์เพราะมีไม่ครบ ปรากฏว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกฏฐ์ได้ราชสมบัติั้น ถึงเป็นมหาอุปราชอยู่ก็จริง แต่เจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศวรไม่ยอมถวายราชสมบัติ ต้องรบพุ่งกันถึงเป็นศึกกลางเมือง ต่อเมื่อมีชัยชะนะจึงได้ราชาภิเษกแต่นัยว่าไม่ได้เครื่องราชูปโภคมาครบ ด้วยเจ้าฟ้าทั้ง ๒ รวบรวมพาหนีไปด้วย ของไปจมน้ำหายเสียมาก ต่อมาในรัชกาลของพระเจ้าอุทุมพรราชาภิเษกได้ทำเต็มตามตำราแต่ก็ไม่ได้มีหลักฐานจดไว้

ดังนั้นลักษณะการ พิธีบรมราชาภิเษก ของพระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นจะเป็นอย่างสังเขปอนุโลมตามแบบตั้งแต่ครั้งพระเจ้าบรมโกฏฐ์ หรือ

บางทีจะบกพร่องยิ่งไปกว่านั้น จึงเป็นข้อที่กล่าวกันว่าไม่ได้ทำพิธี หรือทำไม่ถูกตามตำรา ครั้นมาเกิดเหตุวิปริตขึ้นตอนปลายแผ่นดิน จึงเลยเชื่อกันว่า เพราะมิได้ทำพิธีให้ถูกต้องตามตำราเลยเป็นข้อที่ต้องระวังกันมาในภายหลัง

อนึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ พ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น กำลังคาดกันว่าพะม่าจะยกเข้ามาตีพระนครในไม่ช้า ด้วยเหตุในเมืองไทยเกิดจลาจลนั้นประการหนึ่ง กับอะแซหวุ่นกี้ได้ตีดกำลังทางหัวเมืองเหนือได้แล้วประการหนึ่ง ดังนั้นพอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติในเดือนนั้นเอง ก็มีพระราชดำรัสให้ย้ายพระนครข้ามมาตั้งข้างฝ่ายตะวันออก

การสร้างพระนครใหม่ครั้งนั้นเป็นการเร่ง แม้กำแพงพระราชวังก็ใช้แต่ปักเสาระเนียด ที่ประทับก็ทำชั่วคราว พอแล้วเสร็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็เสด็จเฉลิมพระราชมนเทียรในพระราชวังที่สร้างขึ้นใหม่ จึงได้ทำพระราชพิธีปราบดาภิเษกแต่โดยสังเขป และคงจะยังทำไม่ถูกต้องตามตำราบรมราชาภิเษก ซึ่งควรจะทำภายหลังต่อมา จึงโปรดให้ข้าราชการผู้รู้แบบแผนราชประเพณีครั้งกรุงเก่าเป็นกรรมการมีเจ้าพระยาเพ็ชรพิชัยเป็นประธาน ประชุมกันปรึกษาหารือกับพระราชาคณะผู้ใหญ่มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นต้นให้ช่วยกันค้นคัมภีร์และแบบแผนเก่าๆ แล้วให้หาตำราบรมราชาภิเษกขึ้นไว้สำหรับ

พระนคร โปรดให้สร้างเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ สำหรับการบรมราชาภิเษก เก็บตำราโบราณราชประเพณีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ ในคราวเดียวกับงานสมโภชพระนคร

พระราชพิธีอุปราชาภิเษก

เมื่อเสร็จพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพระราชพิธีอุปราชาภิเษก สถาปนาพระเกียรติยศสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ พระบัณฑูรน้อยเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

กรมพระราชวังบวร ฯ

กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ประสูตรณกรุงธนบุรี พ.ศ. ๒๓๑๖ เป็นพระราชโอรสของพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ ๑

กิจการอันเนื่องต่อพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

มีการบางอย่างซึ่งถือเป็นราชประเพณีเนื่องต่อ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก คือ

๑. ทรงตั้งพระราชาคณะอันนับว่าเป็นศาสนูปถัมภ์กิจ

๒. ทรงเลื่อนกรมและตั้งกรม พระราชวงศานุวงศ์ซึ่งสมควรที่จะได้เลื่อนพระเกียรติยศ

๓. พระราชทานบรรดาศักดิ์แก่ข้าราชการซึ่งมีบำเหน็จความชอบ

๔. ให้รีบเร่งชำระถ้างความของราษฎรที่คั่งค้างอยู่ในโรงศาลให้สำเร็จไปโดยไม่เรียกค่าฤๅชาธรรมเนียม

๕. การเดินสวนเดินนา

๖. การชำระและสักเลขขึ้นทะเบียนใหม่

เรื่องการเดินสวนเดินนา

การเดินสวนนั้น เพราะเหตุที่วิธีเก็บเงินอากรสวนเก็บตามจำนวนและชะนิดต้นผลไม้ซึ่งให้ประโยชน์แก่เจ้าของสวน ต้นไม้อาจจะปลูกขึ้นใหม่หรือของเก่าตายไป และที่สุดที่สวนซึ่งเจ้าของเปลี่ยนเป็นนา หรือที่ป่าเจ้าของทำเป็นสวน การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ย่อมมีอยู่เสมอ เพื่อที่จะให้เจ้าของสวนได้รับความยุติธรรม คือ แบ่งส่วนผลประโยชน์ที่ได้โดยจริงเป็นเงินอากรของหลวง ไม่ให้มากหรือน้อยเกินไปจึงมีประเพณีนาน ๆ เจ้าพนักงานออกไปเดินสวนครั้งหนึ่ง ให้รู้ความที่เป็นจริงอยู่อย่างไร ถือเป็นคติกันมาว่าเมื่อเปลี่ยนรัชชกาลใหม่เป็นกำหนดที่จะเดินสวนครั้งหนึ่ง แต่ในรัชชกาลเดียวที่นานปี เช่น รัชชกาลที่ ๕ ก็มีการเดินสวนกันถึงสองหนสามหนก็มี

การเดินนานั้นเหตุก็คล้ายกันกับการเดินสวน แต่ในครั้งรัชชกาล

ที่ ๒ ยังไม่ได้เก็บเงินค่านา ใช้เก็บหางข้าวตามอย่างโบราณ (วิธีเก็บเงินค่านาพึ่งมามีขึ้นในรัชชกาลที่ ๓) ลักษณะเก็บหางข้าวนั้นคือ ราษฎรทำนาได้ข้าวมากน้อยเท่าไร ก็แบ่งส่วนยกให้เป็นภาคหลวงตามสมควร ในรัชชกาลที่ ๒ เก็บภาคหลวงไร่ละ ๒ สัดครึ่ง เจ้าของนาต้องขนข้าวอันเป็นส่วนหางข้าวมาส่งขึ้นยังฉางของหลวงเอง และลักษณะการที่เก็บหางข้าวนั้นกำหนดนาเป็น ๒ อย่าง คือ นาในที่ใดอาศัยได้ทั้งน้ำฝนและน้ำท่าซึ่งหลากมาตามฤดูกาล กำหนดนาเช่นนั้นว่านาน้ำท่า วิธีเก็บหางข้าวเก็บด้วยวิธีคู่โค คือ นับจำนวนโค (กระบือ) ที่ใช้ทำนาในที่นั้น ๆ ด้วยถือเป็นยุคติว่า โคคู่หนึ่งคงจะทำนาในที่นั้นได้ผลประมาณปีละเท่านั้น เอาเกณฑ์จำนวนโคขึ้นตั้งเป็นอัตราหางข้าวที่จะต้องเสีย เพราะฉะนั้นนาคู่โคถึงทำหรือมิทำก็ต้องเสียหางข้าวทุกปี

นาอีกอย่างหนึ่งซึ่งอาศัยทำแต่น้ำฝนอย่างเดียว คือ เป็นนาที่ดอนซึ่งน้ำท่าขึ้นไปไม่ถึง วิธีเก็บหางข้าวเรียกว่าเก็บอย่างฟางลอย คือกำหนดเอาท้องที่ ๆ ได้ทำนาจริง ๆ จึงต้องเรียกหางข้าว ที่แห่งใดถึงจะเป็นนา ถ้าปีใดไม่ได้ทำก็ไม่ต้องเสียหางข้าว เอากองฟางเมื่อเกี่ยวข้าวแล้วเป็นที่สังเกต เก็บค่านาโดยวิธีนี้ จึงเรียกว่านาฟางลอย

ข้าหลวงเดินนา เมื่อสำรวจรู้จำนวนนาเสร็จแล้วก็ออกหนังสือสำหรับที่ให้แก่เจ้าของ หนังสือนั้นเรียกว่าตราแดงให้แก่นาโคคู่ ส่วนหนังสือซึ่งออกให้สำหรับนาฟางลอยเรียกว่าใบจอง หนังสือทั้งสองอย่างนี้ให้กรรมสิทธิแก่เจ้าของที่ดินผิดกัน ที่นาซึ่งมีตราแดงจะทำหมด

หรือไม่หมดเนื้อที่ประการใดก็ตาม ถ้าเจ้าของเสียหางข้าวอยู่แล้วก็มีกรรมสิทธิ์ไม่ขาด ส่วนใบจองนั้นถ้าเจ้าของนาไม่ได้ทำเพียง ๓ ปีก็ขาดกรรมสิทธิ์กลายเป็นนาของหลวงไป

เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับพะม่า

เมื่อในรัชชกาลที่ ๑ พะม่าได้ให้มาขอเป็นไมตรีกับไทยหลายครั้ง ครั้งแรกพระเจ้าปะดุงให้มาขอเป็นไมตรีเมื่อ พ. ศ. ๒๓๒๗ ที่จริงเวลานั้นไทยยังแค้นพะม่าอยู่มาก แต่เพื่อจะไม่ให้เสียราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้ข้าหลวงออกไปพบข้าหลวงพะม่าที่ตำบลถ้ำเงี้ยวใกล้ด่านพระเจดีย์สามองค์ ทั้ง ๒ ฝ่ายได้เจรจากันแต่มิได้ตกลงทำทางไมตรี พอรุ่งขึ้นถึงปี พ. ศ. ๒๓๒๘ พระเจ้าปะดุงจะยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย ไทยจึงจับได้ว่าที่พะม่าให้มาขอเป็นไมตรีครั้งนั้นเป็นการล่อลวง เหตุเพราะพระเจ้าปะดุงจะยกกองทัพไปตีเมืองยะไข่ในปีนั้น แต่ทรงพระวิตกเกรงไทยจะยกกองทัพออกไปตีเมืองพะม่าข้างหลัง จึงแกล้งให้เข้ามาขอเป็นไมตรีหน่วงเหนี่ยวไว้ทางนี้ ครั้นถึงปี พ. ศ. ๒๓๓๖ พะม่ามีหนังสือเข้ามาถึงพระยากาญจนบุรีชวนไทยเป็นไมตรีอีก จึงโปรดให้พระยากาญจนบุรีตอบไปว่า ให้ทำอย่างไรให้ไทยไว้ใจได้แน่นอนก่อนจึงจะเจรจาด้วยต่อไป การก็เป็นอันสงบกันมา ไม่ช้าพะม่าก็ยกมาตีเมืองเชียงใหม่ให้เห็นได้ว่าพะม่าพูดเป็นอุบายอีก ถึง พ. ศ. ๒๓๔๕ เสนาบดีเมืองพะม่าให้

ทูตถือหนังสือถึงพระยากาญจนบุรีว่าจะขอเป็นไมตรีกับไทย ทรงขัดเคืองว่าพะม่าไม่ได้ขอเป็นไมตรีโดยสุจริต มาขอที่ไรต่อมาก็มารบก่อน จึ่งโปรดให้พระยากาญจนบุรีขับไล่ทูตพะม่าไปเสีย

ต่อมาถึงปลายรัชชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๑ พระเจ้าปะดุงให้ทูตานุทูต มีพระยาอินทรจักรเป็นหัวหน้าเข้ามาขอเป็นไมตรีอีกครั้งหนึ่ง ปรากฏว่าเวลานั้นเสนาบดีมีความวิตกอยู่ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระชราทุพพลภาพอยู่มากแล้ว จึ่งปรึกษากันเห็นว่าควรจะรับเป็นไมตรีกับพะม่า แต่จะได้ทำทางไมตรีกันอย่างไรหาปรากฏไม่ ไปปรากฏในพงศาวดารพะม่าว่ามีทูตานุทูตไทยออกไปถึงเมืองพะม่า ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าปะดุง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๑ จึ่งสันนิษฐานได้ว่า ครั้งหลังนี้ท่านองพะม่าจะได้ทำอย่างไรให้พอพระราชหฤทัย เช่น แต่ง ราชทูตที่ มีฐานันดรศักดิ์ เชิญ พระ ราชสาส์นและเครื่องบรรณาการมาถึงกรุงเทพ ฯ จึ่งได้โปรดให้มีราชทูตออกไปตอบแทนถึงเมืองพะม่าให้ต้องตามโบราณราชประเพณี แต่การที่จะเป็นไมตรีก็หาตลอดกันไม่ จะเป็นเพราะเหตุไรไม่มีหลักฐาน เห็นจะเป็นเพราะฝ่ายไทยจะให้ พะม่าส่งครัวไทยที่พะม่ากวาดต้อนไปกลับคืนมาให้ หรือมิฉะนั้นจะให้พะม่าคืนเมืองตะนาวศรีและเมืองมริดให้ก่อนจึ่งจะยอมเป็นไมตรี ข้างพะม่าไม่ยอมคืนจึ่งไม่ได้ทำทางไมตรีกัน

แต่ปรากฏว่าใน พ.ศ. ๒๓๕๑ นั้นเอง พระเจ้าปะดุงก็ให้เกณฑ์กองทัพจะยกมาตีเมืองไทยอีก เห็นจะเป็นด้วยทูตพะม่ากลับไปทูลว่า

ในเมืองไทยแม่ทัพนายกองที่เข้มแข็งในการทัพศึก เช่นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทเป็นต้น หมดตัวแล้ว พระเจ้าปะดุงเห็นเป็นโอกาสจึงคิดจะมาตีเมืองไทยให้เป็นเกียรติยศ ลบล้างความอายที่มาแพ้ไทยไปหลายครั้งแต่ก่อนมา ปรากฏว่าเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๓๕๑ พระเจ้าปะดุงให้อะเติงหวุ่นมาเกณฑ์คนตามหัวเมืองและเมืองมอญข้างใต้ แต่ว่าเมื่ออะเติงหวุ่นลงมาครั้งนั้นจัดการไม่ดีผู้คนหลบหนีคราวละหลาย ๆ ร้อยคน การประชุมทัพก็ไม่พรักพร้อมได้ อะเติงหวุ่นเกรงความผิดจึงวิงวอนเสนาบดีพะม่าให้กราบทูลว่า เมื่อแต่ก่อนมาไม่ช้านักได้โปรดให้ราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี ยังไม่มีเหตุอริอันใดเกิดขึ้น จะยกกองทัพเข้าไปรบพุ่งไทยเวลานี้จะเกิดข้อครหาให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ พระเจ้าปะดุงก็ทรงเห็นชอบด้วย จึงรับสั่งมิให้กองทัพยกมา แต่ในเวลาเมื่อกองทัพยังไม่ปล่อยคนไปหมดนั้น ชรอยพะม่าจะได้ข่าวออกไปว่าทางเมืองไทยเปลี่ยนรัชชกาลใหม่ อะเติงหวุ่นจึงมีใบบอกย้อนขึ้นไปว่ากองทัพได้เตรียมแล้ว ทุนรอนก็ได้ลงไปเป็นอันมาก ถ้าไม่โปรดให้ลงมาตีกรุงศรีอยุธยาก็จะขอลงมาตีหัวเมืองไทยที่ต่อแดนพะม่าข้างใต้พอให้คุ้มทุนที่ได้ลงไป พระเจ้าปะดุงจึงอนุญาตให้อะเติงหวุ่นยกมาตีหัวเมืองไทยข้างปักษ์ใต้

ขณะนั้นทางเมืองไทยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยขึ้นเสวยราชสมบัติไม่นานเท่าใดก็ได้ข่าวข้าศึกเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้ไปเกณฑ์กองทัพที่เมืองไชยาไปช่วยรักษาเมืองถลางก่อน แล้วให้

เมืองนครศรีธรรมราช ทัพวังหน้าเมืองเพ็ชรบุรี ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ เป็นจอมพลเตรียมต่อสู้ทัพพะม่าที่จะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ แต่ครั้นสืบได้ความแน่ว่าพะม่าไม่ได้ตระเตรียมจะยกมาทางอื่น ๆ กรมพระราชวังบวร ฯ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงไปทางใต้ ฝ่ายพะม่าที่ยกไปตีหัวเมืองชายทะเลตะวันตกตีได้เมือง ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง ไม่มีผู้ใดต่อสู้ จึงยกข้ามไปเกาะถลาง พระยาถลางเกณฑ์กรมการและไพร่พลประจำรักษาเมืองคอยต่อสู้ข้าศึกเป็นสามารถ พะม่าตั้งล้อมเมืองอยู่จนเดือนพฤศจิกายนไม่ได้เมือง จึงคิดอุบายเลิกทัพกลับลงเรือออกจากเกาะถลางไป เหมือนหนึ่งว่าจะกลับไปบ้านเมือง พระยาถลางกับกรมการเข้าใจว่าพะม่าเลิกทัพกลับไปหมดแล้ว เวลานั้นคนในเมืองถลางได้ความอดอยากอยู่ พระยาถลางจึงปล่อยไพร่พลไปหาสะเบียงอาหารตามภูมิลำเนา พะม่าเห็นจะไปซุ่มอยู่ที่เกาะยาว ครั้นถึงเดือนธันวาคมก็ยกกองทัพหวนกลับมาที่เกาะถลางอีก พระยาถลางก็ตกใจให้เรียกไพร่พลกลับรักษาเมืองก็ไม่ได้พรักพร้อมเหมือนคราวก่อน พะม่าจึงเข้าล้อมไว้ทั้งค่ายที่เมืองภูเก็ตและที่เมืองถลาง พระยาถลางต่อสู้รักษาเมืองมาได้ ๒๗ วัน สิ้นสะเบียงอาหารก็เสียเมืองถลางแก่พะม่า พะม่าให้จับผู้คนพลเมืองทั้งหญิงชาย และเก็บริบทรัพย์สมบัติทั้งปวงเอาไปรวบรวมไว้ที่ค่าย แล้วให้เผาเมืองเสีย

ขณะนั้นพอกองทัพทศโยธาพระยาราชประสิทธิ์ จากปากน้ำพังงา

และกองทัพเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเจ้าพระยานครฯ(น้อย) (แต่ยังเป็นพระบริรักษ์ภูเบศร์) คุมไปจากเมืองตรัง และกองทัพแขกมะลายูยกไปช่วยจากเมืองไทรบุรี ใกล้จะถึงเกาะถลางทั้ง ๓ กอง ชะรอยพะม่าจะได้ข่าวอยู่แล้ว ครั้นคืนวันหนึ่งเกิดลมกล้า พะม่าได้ยินเสียงคลื่นกระทบฝั่งสำคัญว่าเสียงปืนของกองทัพไทย นายทัพพะม่าก็ตกใจรีบสั่งให้อพยพ ผู้คนขนทรัพย์สิ่งของลงเรือหนีไปโดยด่วน พะม่าไปไม่หมดกองทัพไทยไปถึงก็เข้าล้อมไล่ฆ่าฟันจับพะม่าที่ยังเหลืออยู่ เมื่อมีชัยชะนะพะม่าคราวนั้นแล้ว กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทรงพระราชดำริว่าเมืองถลางพะม่าก็เผาเสียแล้วกำลังที่จะรักษาเมืองอ่อนลงกว่าแต่ก่อน ถ้าพะม่ายกจู่มาอีกก็จะรักษาไว้ไม่ได้ จึงโปรดให้รวบรวมพลเมืองถลางที่หลบหนีอยู่รีบข้ามมาตั้งภูมิลำเนาที่ตำบลลำน้ำพังงาแขวงเมืองตะกั่วทุ่ง ส่วนเกาะถลางนั้นให้เป็นหน้าที่เมืองนครศรีธรรมราชดูแลรักษาต่อมาจนถึงรัชชกาลที่ ๓ จึงกลับตั้งเมืองถลางขึ้นอย่างเดิม ส่วนเมืองที่มาตั้งชั่วคราวจึงโปรดให้ตั้งเป็นเมืองพังงาขึ้นเป็นอีกเมืองหนึ่ง

เหตุการณ์ทางฝ่ายเขมร

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๔๙ สมเด็จเจ้าฟ้าทะละหะ (ปก) สำเร็จราชการกรุงกัมพูชาได้ ๑๐ ปี เห็นว่าตนมีความแก่ชราและนักองค์จันทน์ซึ่งเป็นบุตรใหญ่ของสมเด็จพระนารายณ์ (นักองค์จันทน์) ก็เจริญชันษา

ได้ ๑๖ ปี ควรจะครองกรุงกัมพูชาได้ สมเด็จพ้าทะละหะ จึงพา นักองค์จันทน์ นักองค์อิ่ม เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กราบบังคมทูลให้ทรงทราบความปรารถนา จึงทรงตั้งนักองค์จันทน์ เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาครองกรุงกัมพูชา ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อนักองค์จันทน์ ได้เป็นสมเด็จพระอุทัยราชา แล้วมีเหตุเกิดความโทมนัสขึ้นแต่ในรัชชกาลที่ ๑ ด้วยความ ๓ ข้อ คือ ข้อ ๑. เมื่อจะกราบถวายบังคมลาออกไปนั้น สมเด็จพระอุทัยราชาเข้าไปกราบถวายบังคม เวลาเสด็จออกพระบัญชรพระที่นั่งไพศาลทักษิณโดยอำเภอใจ ไม่รอให้เสนาบดีกราบทูลเบิกตามพระราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชดำรัสติเตียนความประพฤติอันนั้น สมเด็จพระอุทัยราชาได้ความอัปยศอดสูอย่างหนึ่ง อีกข้อ ๑ ว่า เมื่อเวลากลับออกไปถึงเกิดวิวาทกับพระยาเดโช (เม็ง) สมเด็จพระอุทัยราชาสั่งให้จับพระยาเดโชๆ รู้ตัวก่อนจึงหนีเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ สมเด็จพระอุทัยราชามีศุภอักษรเข้ามากราบบังคมทูลขอตัว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่พระราชทานให้ตามใจอย่างหนึ่ง สมเด็จพระอุทัยราชามีศุภอักษรกราบทูลขอ นักองค์อี นักองค์เภา ผู้เป็นป้า ซึ่งอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไปเมืองเขมร ก็ไม่ทรงอนุญาตให้กลับไป เพราะเหตุด้วยนักองค์อี มีพระเจ้าลูกเธอกับกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร์ และนักองค์เภา มีพระเจ้า

ลูกเธอพระองค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าหญิงปุก ไม่ควรจะให้เจ้าจอมมารดาต้องพลัดพรากกับพระองค์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระอุทัยราชาจึงบิดพลิ้วบอกป่วยเสีย ไม่เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพ ตามประเพณี ซึ่งเจ้าประเทศราชควรจะทำ เป็นแต่นักองค์อิ่มผู้น้อง กับพระองค์แก้ว และพระยากลาโหม (เมือง) พระยาจักรี (แบน) เข้ามาแทน เมื่อมาพิเคราะห์ดูสาเหตุ ๓ ข้อ ที่ยกมาแสดงดังกล่าวแล้ว ดูเป็นแต่พลความ ไม่พอจะเป็นเหตุให้เลยไปถึงการบ้านเมือง จึงน่าจะสันนิษฐานว่า ข้อสำคัญนั้นจะเกิดขึ้นแต่เรื่องที่พระเขมรแตกเป็นต่างพวกกัน คือ พวกหนึ่งเป็นผู้ฝักใฝ่ข้างญวน อีกพวกหนึ่งเป็นผู้ฝักใฝ่ข้างไทย ในเวลาเมื่อกรุงกัมพูชาและอนัมก๊กเป็นเมืองขึ้นกรุงเทพฯ ต้องอาศัยพระบารมีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอุดหนุนอยู่ทั้ง ๒ เมือง การก็เป็นที่เรียบร้อยตลอดมา ครั้นนักองค์เองได้เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา คงจะชุบเลี้ยงยกย่องพระยาพระเขมรพวกนักองค์ตนผู้บิดา ยิ่งกว่าพวกนักองค์โนน ด้วยเหตุนั้นจึงทรงตั้งเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ซึ่งเป็นหัวหน้าข้างพระยาพระเขมร ฝ่ายนักองค์โนนให้มาอยู่เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพะตะบอง และให้เจ้าฟ้าทะละหะ (ปก) ผู้เป็นพี่เลี้ยงนักองค์เองมาแต่เดิม ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นควรไว้วางพระราชหฤทัยได้ เป็นผู้ใหญ่อยู่ในกรุงกัมพูชา ส่วนสมเด็จพระนารายณ์ราชาก็เป็นผู้ที่ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์บำรุงตั้งแต่ยังเด็กอยู่ในกรุงเทพฯ กว่า ๑๐ ปี ย่อม

จะมีความสวามิภักดิ์มั่นอยู่ใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ส่วนนักองค์จันทน์ซึ่งเป็นสมเด็จพระอุทัยราชานั้น ประวัติผิดกันกับสมเด็จพระนารายณ์ราชาผู้บิดาเกือบทุกอย่าง เป็นต้นตั้งแต่ออกไปจากกรุงเทพฯ ไปแต่ยังเด็กไปโตขึ้นในเมืองเขมร ในระหว่างนั้นจะไปส้องเสพสมาคมกับพระยาพระเขมร ที่เป็นอริกับพวกที่ฝักใฝ่ข้างไทย นี้เป็นต้นเหตุที่ทำให้ น้ำใจสมเด็จพระอุทัยราชากระด้างกระเดื่อง ถ้าหากจะมีเหตุให้โทมนัส ก็เพียงทำให้รู้สึกในใจว่า ไม่ทรงพระเมตตาแก่ตน การที่ขอตัวพระยาเดโช (เม็ง) ไปทำโทษไม่ได้ดังปรารถนา ก็จะทำให้รู้สึกเพียงว่า ข้างกรุงเทพฯ เข้ากับพระยาเขมรที่มีความกระด้างกระเดื่อง ยังข้อที่ขอนักองค์อี นักองค์เภา ไม่ได้ดังปรารถนานั้น ถ้าจะคิดดูโดยมูลเหตุ นักองค์อี นักองค์เภา เป็นแต่ป้ามียศศักดิ์ และมีพระเจ้าลูกเธออยู่ในกรุงเทพฯ แล้วทำไมจะต้องขอกลับคืนไปบ้านเมือง ข้อตอบข้อนี้มีอย่างเดียว แต่ว่าประสงค์จะให้หมดตัวจำนำที่มีอยู่ในกรุงเทพฯ เมื่อไม่ได้จึงไม่พอใจ มิใช่ไม่พอใจเพราะขาดป้าไปสองคน ความสำคัญซึ่งเป็นเหตุให้สมเด็จพระอุทัยราชามีน้ำใจผันแปรไปนั้น น่าจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ถึงอสัญกรรมแต่ในปลายรัชกาลที่ ๑ ทรงตั้งพระยาอภัยภูเบศร์ สำเร็จราชการเมืองพระตะบองออกไปแทน พวกกรุงกัมพูชาคงจะอยากได้เขตต์แดนเมืองพระตะบองคืนไปอย่างหนึ่ง กับองค์เชียงสือกลับรวมเมืองญวนตั้งเป็นอิสสระได้ดังแต่ก่อน ซึ่งจะ

จะหมายพึ่งได้ในเวลาไม่ถูกใจกับไทยนั้นอีกอย่างหนึ่ง ความทั้ง ๒ ข้อนี้เห็นจะเป็นต้นเค้าที่พวกพระยาเขมรซึ่งไม่ชอบไทยจะเอามาเป็นเหตุยุยงสมเด็จพระอุทัยราชาให้เอาใจออกหาก เมื่อสมเด็จพระอุทัยราชาแต่งให้นักองค์อิ่มกับพระองค์แก้วเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพแทนตัวนั้น การที่สมเด็จพระอุทัยราชาคิดเอาใจออกหากคงจะทราบเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ บางทีพวกพระยาเขมรที่เข้ามากับนักองค์อิ่มนั้นเองจะมาแจ้งความเรื่องนี้ให้ทราบเป็นความลับ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริว่าตำแหน่งเจ้านายผู้ใหญ่ในกรุงกัมพูชา เคยมีตำแหน่งพระมหาอุปโยราชตำแหน่งหนึ่ง พระมหาอุปราชตำแหน่งหนึ่ง รองจากเจ้ากรุงกัมพูชาลงมา นักองค์สงวน นักองค์อิ่ม น้องสมเด็จพระอุทัยราชามีอายุสมควรจะได้รับยศศักดิ์อยู่แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งนักองค์สงวนเป็นพระไชยเชษฐามหาอุปโยราช และตั้งนักองค์อิ่มเป็นพระศรีไชยเชษฐมหาอุปราช ในคราวนั้นโปรดให้พระยาเดโช (เม็ง) ซึ่งหนีสมเด็จพระอุทัยราชาเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ นั้น กลับออกไปกรุงกัมพูชาด้วย ท่านองจะไกล่เกลี่ยปราณีประนอมกันเป็นที่เรียบร้อยแล้ว

เมื่อพระมหาอุปโยราช (นักองค์สงวน) พระองค์แก้วกลับออกไปเป็นเวลาที่กรุงเทพ ฯ คาดว่าจะมีศึกพม่ามาอีกในไม่ช้า จึงมีศุภอักษรให้พระมหาอุปโยราช ถือออกไปถึงสมเด็จพระอุทัยราชาให้

เกณฑ์กองทัพเขมรเข้ามาช่วยรักษาพระนคร พระอุทัยราชาได้ทราบสาส์นตราแล้วก็นิ่งเฉยเสีย ฝ่ายพระมหาอุปโยราช พระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) พระยาสังคโลกมีความนับถือข้างกรุงเทพ ฯ กลัวจะมีความผิดเกิดขึ้นจึงคิดอ่านกะเกณฑ์คนจะยกเข้ามาช่วยราชการตามศุภอักษร สมเด็จพระอุทัยราชาได้ทราบก็มีความโกรธแค้น จึงให้พระยาแสนท้องฟ้า พระยาราชอาญา คุมกำลังขึ้นไปจับพระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) ฆ่าเสียทั้ง ๒ คน แต่พระยาสังคโลกรู้ตัวทันหนีเข้ามากรุงเทพ ฯ ได้ ทางโน้นสมเด็จพระอุทัยราชาบอกไปไปยังองค์ต่ำกุนญวน ซึ่งสำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนทางหนึ่งว่า พระยาจักรี พระยากลาโหมยุยงน้องให้ขัดแข็งต่ออำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชาจะทำให้เมืองเขมรแยกเป็น ๒ แผ่นดิน ขอบารมีพระเจ้ากรุงเวียดนามเป็นที่พึ่ง แล้วสมเด็จพระอุทัยราชาก็มีศุภอักษรเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ว่าได้ตระเตรียมกองทัพเขมรจะยกเข้ามาตามศุภอักษรแล้ว พระยาจักรีพระยากลาโหม พระยาสังคโลกเป็นกบฏขึ้นจึงต้องงดกองทัพไว้ ให้ฟ้าทะละหะและพระองค์แก้วมีใบบอกเป็นพยานเข้าด้วยอีกฉะบับหนึ่ง ฝ่ายพระยาเดโช (เม็ง) เมื่อได้ข่าวว่าเกิดเหตุเรื่องพระยาจักรี พระยากลาโหม ก็หนีกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ อีก ครั้นทางกรุงเทพ ฯ เห็นว่าการที่พระยาจักรี พระยากลาโหม และพระยาสังคโลก คิดอ่านกะเกณฑ์กองทัพเอาโดยพลการนั้น ถึงแม้จะอ้างว่าทำโดยตั้งใจสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพ ฯ การที่ทำเป็นการละเมิดอำนาจพระเจ้ากรุง

กัมพูชา และการยังมิได้ปรากฏว่าสมเด็จพระอุทัยราชาเอาใจออกหากจากกรุงเทพ ฯ โดยเปิดเผย จึงโปรดให้เอาตัวพระยาสังคโลกคุมขังไว้

ฝ่ายข้างญวนเมื่อองค์ต่ากุนได้รับหนังสือสมเด็จพระอุทัยราชาเห็นได้ทีก็แต่งกองทัพญวนให้กิมเดิงกรันคุมพลยกขึ้นมาตั้ง นัยว่าการที่ญวนคิดบุกรุกเอากรุงกัมพูชา องค์ต่ากุนนี้เป็นต้นคิดสำคัญ พอสิ้นองค์ต่ากุนแล้ว อำนาจญวนในกรุงกัมพูชาหย่อนลง ก็ประสงค์จะให้สมเด็จพระอุทัยราชาเข้าใจว่าญวนรับเป็นที่พึ่ง

องค์ต่ากุนนี้ได้อยู่กับองค์เชียงสือมาแต่เด็ก องค์เชียงสือเข้ามาอยู่เมืองไทยก็ได้ตามเข้ามาอยู่ด้วย ท่านผู้นี้เข้มแข็งในการสงครามมีความชอบ เมื่อองค์เชียงสือได้อาณาเขตต์ญวนคืนทั้งหมดแล้วจึงตั้งให้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อน

ฝ่ายสมเด็จพระอุทัยราชา ครั้นรู้ว่า กองทัพญวน ขึ้น มาหนุนหลังเป็นช่องที่จะตีเอาเมืองพระตะบอง เสียมราฐคืน จึงแต่งกองทัพเขมรออกรักษาตามด่านทางที่ต่อแดนไทยทุกทาง แต่ทัพญวนที่ยกขึ้นมาเห็นจะไม่ได้รับคำสั่งให้ทำการรุนแรงอย่างไร กิมเดิงกรันยกขึ้นมาถึงเห็นการในกรุงกัมพูชาสงบอยู่ ไม่ช้ากิมเดิงกรันก็เลิกทัพกลับไปเมืองไซ่ง่อน ข้างกรุงเทพ ฯ ได้ทราบความตามหนังสือกิมเดิงกรันซึ่งพระยาอภัยภูเบศร์บอกส่งเข้ามา จึงโปรดให้พระยาพิชัยรณฤทธิ์ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง คุมไพร่พลพอสมควรถือหนังสือ

ไปเจรจาความเมืองกับกิมเติงกรัน ครั้นออกไปถึงเมืองพะตะบองได้ข่าวว่ากิมเติงกรันเลิกทัพกลับไปเมืองไซ่ง่อนแล้ว จึงพักอยู่เมืองพะตะบอง

ตั้งแต่เกิดเหตุดังกล่าวมาแล้วสมเด็จพระอุทัยราชากับนักองค์สงวนซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราชก็มีความระแวงไม่ไว้ใจกัน ด้วยฝ่ายสมเด็จพระอุทัยราชาไปนิยมข้างญวน แต่ฝ่ายพระมหาอุปโยราชยังซื่อตรงต่อไทย ครั้นเดือนกุมภาพันธ์ พ. ศ. ๒๓๕๕ กลางคืนพระมหาอุปโยราชกับพระยาพระเขมร ๗ นาย และไพร่พลประมาณ ๑๐๐ เศษ หนีสมเด็จพระอุทัยราชา มาตั้งอยู่ เมืองโพธิสัตว์ สมเด็จ พระอุทัยราชาให้ขุนนางมาเกลี้ยกล่อมถึง ๒ ครั้ง พระมหาอุปโยราชก็ไม่ยอมกลับไป และพระยาอภัยภูเบศร์ผู้รักษาเมืองพะตะบองก็บอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) คุมกองทัพไปสมทบ กับพระยาพิชัยรณฤทธิ์ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง และเชิญศุภอักษรออกไปว่ากล่าวไกล่เกลี่ยให้พี่น้องมีความสามัคคีกัน เจ้าพระยายมราชได้ยกไปจากกรุงเทพ ฯ ในเดือน ๔ ปีมะแม ตรีศก พ. ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระอุทัยราชา แต่งกองทัพ เขมรให้ติดตามจับ พระมหาอุปโยราช หลายทาง พระยาอภัยภูเบศร์ผู้ว่าราชการเมืองพะตะบอง จึงให้กรมการเมืองพะตะบองคุมกำลังไปเมืองโพธิสัตว์คอยปราบปรามอยู่ เจ้าพระยายมราชยกกองทัพตามลงไปตั้งอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ สมเด็จพระอุทัยราชาให้พระยาสังคโลก พระยาเอกราช พระยาเพ็ชร์เดโชเจ้าเมืองลาดเปลือยยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่ตำบลรำวิฉนาก เจ้าพระยายมราชจึงคิดว่าถ้าจะยก

ทัพลงไปเมืองบันทายเพ็ชร์ทีเดียว พระอุทัยราชาจะไม่ทันรู้เหตุผลหนักเบาก็จะตื่นตกใจหนีไป จึงให้มีหนังสือแจ้งความลงไปยังสมเด็จพระอุทัยราชารู้ก่อน สมเด็จพระอุทัยราชาก็นิ่งเสียหาตอบหนังสือไม่ เจ้าพระยายมราชจึงแต่งให้เชิญศุภอักษรลงไปแจ้งอีกครั้งหนึ่ง แต่พระยายมราชเขมร พระยาพิษณุโลก พระยาเพ็ชร์เดโช ซึ่งคุมกองทัพมาตั้งค่ายกันทางอยู่นั้น ให้ยึดศุภอักษรและคุมข้าหลวงผู้ถือศุภอักษรนั้นไว้ แล้วบอกไปถึงสมเด็จพระอุทัยราชา ๆ กลับให้พระยาเขมรมาขับไล่พระภักดีนุชิตข้าหลวงเสีย พระภักดีนุชิตมาแจ้งความแก่เจ้าพระยายมราช ๆ เห็นว่าสมเด็จพระอุทัยราชาบังอาจออกหน้าดูหมิ่นสิ้นยำเกรง ก็พานักองค์สงวนยกกองทัพลงไป พอพระยาพระเขมรที่ตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลตรีวินนากรู้ว่ากองทัพยกลงไปก็พากันหลบหนี แต่พระยาสุรสงครามซึ่งคุมทัพและเรือสะเบียงมาถึงตำบลกระพงชนัง ถูกพวกเขมรเอาปืนใหญ่หน้าเรือยิงเอาพวกไทย ๆ ก็มิได้ยิงตอบทัพไทยรีบรุกลงไป ครั้นเรือใกล้กันเข้า พระยาธรรมเดโช พระยาโยธาสงคราม พระยามนตรีเสน่หาก็รีบถอยทัพหนีไป พระยาธรรมเดโชให้พระยามนตรีสงคราม ลงเรือเร็ว รีบไปทูลแด่ สมเด็จ พระอุทัยราชา ว่ากองทัพเจ้าพระยายมราชยกลงไปผู้คนมากนักเหลือที่จะสู้รบได้ สมเด็จพระอุทัยราชาได้ทรงทราบดังนั้น ก็อพยพครอบครัวรวบรวมทรัพย์สิ่งของลงบรรทุกเรือ ล่องหนี ไปจาก เมืองบันทาย เพ็ชร์ไปพักอยู่ เมือง พนมเปิญ นักองค์อิ่มซึ่งเป็นพระมหาอุปราชกับนักองค์ด้วงซึ่งเป็นน้อง ต้องอพยพ

ไปกับสมเด็จพระอุทัยราชาผู้พี่ ก็รู้สึกวิตกว่าตนจะพลอยเป็นกบฏไปด้วย นักองค์อิ่มและนักองค์ด้วงจึงพาสมัครพรรคพวกหนีขึ้นบกกลับมา ฝ่ายพระยาสุรสงครามรีบตามลงไปหมายจะห้ามสมเด็จพระอุทัยราชาไว้ก็มิทัน พบแต่เรือครอบครัวไพร่เขมรสับสนวุ่นวายอยู่ จึงประกาศป่าวร้องให้ไพร่เขมรเหล่านั้นกลับขึ้นมาอยู่บ้านเรือนตามเดิม ครั้นเจ้าพระยายมราชได้ทราบความว่าสมเด็จพระอุทัยราชาอพยพครอบครัวหนีไปถึงเมืองไซ่ง่อน เจ้าพระยายมราชจึงให้มีหนังสือไปถึงองค์ต้ากุนฉะบับหนึ่ง ชี้แจงว่ากองทัพกรุงเทพ ฯ ไม่ได้ยกลงไปเพื่อจะกระทำร้ายต่อสมเด็จพระอุทัยราชาอย่างใด เป็นแต่ทรงโปรดให้เจ้าพระยายมราช ออกไปว่ากล่าวไกล่เกลี่ยให้สมเด็จพระอุทัยราชากับน้องสมัครสมานสามัคคีกันอย่างเดิมอย่าให้แตกร้าวกัน สมเด็จพระอุทัยราชาและองค์ต้ากุนก็นิ่งเสียไม่ตอบเจ้าพระยายมราชประการใด และนักองค์อิ่ม นักองค์ด้วง เมื่อแจ้งว่าเจ้าพระยายมราชกับนักองค์สงวนผู้พี่มาตั้งอยู่เมืองบันทายเพ็ชร์ ก็กลับมาอยู่ด้วยกับนักองค์สงวน เจ้าพระยายมราชก็บอกข้อราชการเข้ามาณกรุงเทพ ฯ

ครั้นเจ้าพระยายมราช (น้อย) ไปตั้งอยู่ที่เมืองบันทายเพ็ชร์ช้านาน รอฟังอยู่จนตลอดฤดูแล้งก็ไม่ได้รับตอบมาอย่างหนึ่งอย่างใด จึงเห็นว่าเป็นอุบายของญวนที่จะแกล้งถ่วงเวลาไปให้ถึงฤดูน้ำ จนใช้เรือได้สะดวกแล้วญวนจึงจะยกกองทัพเรือขึ้นมาช่วยสมเด็จพระอุทัยราชา ถ้าปล่อยการรั้งรอไปให้สมความคิดญวน กองทัพไทยจะเสีย

เปรียบมากนัก เพียงแต่ทั้งรั้งรออยู่สะเบียงอาหารก็ขัดสนเข้าทุกที เจ้าพระยายมราชจึงปรึกษากับนักองค์ด้วง ซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราช กับนักองค์ด้วงนักองค์อิ่มดูก็ปรากฏว่า นักองค์ทั้ง ๓ มีความสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพ ฯ ยอมที่จะทำตามคำแนะนำของเจ้าพระยายมราชทุกประการ เจ้าพระยายมราชจึงให้เผาเมืองพนมเปิญ เมืองกะพงหลวง และเมืองบันทายเพ็ชรเสียทั้ง ๓ เมืองเพื่อมิให้เป็นที่อาศัยของข้าศึก แล้วให้อพยพผู้คนเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองพะตะบอง ให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองอยู่ฟังราชการที่เมืองบันทายเพ็ชร์ ส่วนเจ้าพระยายมราช นักองค์ทั้ง ๓ ก็เข้ามายังกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้เจ้าเขมรพักอยู่ที่บ้านเดิมของสมเด็จพระนารายณ์ราชารามสะพานบ้านเขมรเดียวนี้ นักองค์ด้วงนพระมหาอุปโยราชเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปีป่วยถึงอนิจกรรม คงอยู่ต่อมาแต่นักองค์อิ่มซึ่งเป็นพระมหาอุปราชกับนักองค์ด้วง

ในเวลาเมื่อเจ้าพระยายมราชพานักองค์ทั้ง ๓ เข้ามานั้นพระราชเสนา ซึ่งเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปในการศพต๊กไทเฮาพระชนนีของพระเจ้าเวียดนามยาลองนั้นยังอยู่ที่เมืองเวียดนาม จึงโปรดให้มีพระราชสาส์นออกไปให้พระยาราชเสนานำขึ้นถวายพระเจ้าเวียดนามยาลองเล่าเหตุการณ์ทั้งปวงที่มีมาในกรุงกัมพูชา ให้พระเจ้ากรุงเวียดนามทรงทราบทุกประการ

ครั้นพวกทูตานุทูตกลับมาจากกรุงเวียดนาม เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าเวียดนามยาลองตอบเข้ามามีใจความว่า เจ้าเมืองไซ่ง่อน

มีหนังสือบอกขึ้นไปถึงกรุงเวียดนามว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้ยกกองทัพใหญ่ไปตั้งอยู่แดนพนมเปีญ เจ้าเมืองเขมรตกใจกลัวจึงหนีไปอยู่เมืองไซ่ง่อน กองทัพไทยตั้งแต่ไปตั้งอยู่เมืองเขมรก็ตั้งเบียดเบียฬ ไพร่พลเมืองเขมรได้รับความเดือดร้อนนัก จนชั้นแต่ระเนียดค่ายของสมเด็จพระอุทัยราชาก็รื้อเอาไปทำฟืนเสีย พระเจ้ากรุงเวียดนามคอยฟังพระราชสาส์นกรุงเทพฯ อยู่ เพื่อจะได้รู้เหตุผลต้นปลาย ก็พอมีพระราชสาส์นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาออกไป ในพระราชสาส์นมีใจความจะแจ้งอยู่ว่า ขอให้พระเจ้ากรุงเวียดนามทรงพระดำริอย่าให้เสียประเพณีที่เมืองใหญ่โอบอ้อมเมืองน้อยดังนี้ พระเจ้ากรุงเวียดนามเห็นว่าทางพระราชไมตรีทั้ง ๒ พระนครจะยืดยาวไป ก็เพราะตั้งอยู่ในประเพณีกษัตริย์ ซึ่งอยู่ในสัตย์ธรรมทั้ง ๒ พระนคร ที่จริงนักองค์สงวนนั้นเป็นข้าก็ไม่ตรงต่อเจ้า เป็นบุตรก็หาความกตัญญูไม่ เป็นน้องก็ไม่อดออมต่อพี่ โทษของนักองค์สงวนนั้นใหญ่ยิ่งกว่าผู้อื่น แต่เมื่อคิดไปนักองค์สงวนก็ยังเยาว์อยู่ ถ้ารู้ว่าตัวผิดรับขอโทษต่อพี่เสียจะหายโทษ ถ้าเป็นได้ดังนี้แล้วเนื้อกับกระดูกจะได้ร่วมกัน กรุงเวียดนามจะแต่งให้ขุนนางพานักองค์จันทน์ (สมเด็จพระเจ้าอุทัยราชา) กลับเข้ามาเมืองเขมร ขอให้กรุงศรีอยุธยาแต่งขุนนางผู้ใหญ่ออกไป พระเจ้ากรุงเวียดนามจะได้ชี้แจงข้อความพร้อมกับขุนนางญวน และให้พร้อมกันพาสมเด็จพระอุทัยราชากลับคืนมาเมืองเขมร อย่างนี้จึงควรกับ ๒ พระนครอันเป็นใหญ่ ที่จะปลูกฝังทำนุบำรุงเมืองน้อยขึ้น

เมื่อในกรุงเทพ ฯ ได้ทราบความตามในพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงเวียดนามดังนี้ ญวนคงใจจะถือท้ายสมเด็จพระอุทัยราชา และเห็นว่าญวนได้เปรียบอยู่ ด้วยได้สมเด็จพระอุทัยราชาไว้ในมือ ถ้าจะขัดขวางก็คงจะต้องส่งกองทัพลงไปยึดเมืองเขมรในเวลาฤดูแล้ง ในท้องที่อันเสียเปรียบในเชิงสงคราม อีกประการหนึ่งถ้าเกิดสงครามขึ้นทางเมืองเขมร อาจเป็นเหตุให้พะม่ายกกองทัพเข้ามาทางเหนือด้วย ศึกพะม่าที่มาตีเมืองถลาง เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๕๒ มิได้แตกยับเยินไปอย่างคราวก่อน ๆ พะม่ายังมีความมุ่งหมายที่จะหาโอกาสทำร้ายไทยอยู่เสมอ ด้วยเหตุเหล่านี้จึงทรงพระราชดำริว่า รักษาทางไมตรีกับญวนไว้ดีกว่าที่จะให้เกิดเป็นอริกันขึ้นในเวลานั้น จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์ ราชทูตเชิญพระราชสาส์นไป กรุงเวียดนาม อีกในปี พ.ศ. ๒๓๕๕ ครั้นราชทูตไทยไปถึงเมืองไซ่ง่อนองต่ากุนให้รับรองมีแห่พระราชสาส์นและจัดการเลี้ยงทูตานุทูต มีงิ้วให้ราชทูตดูและมีการประลองยุทธกับแสดงการเล่นหลายอย่าง เป็นต้นว่าให้เอาช้างศึกที่หัดไว้ออกสู้เสือ สู้ไฟ สู้ปืน ให้เห็นว่าช้างนั้นมิได้ตกอกตกใจกลัว อาจเข้าแย่งร้านในไฟและแทงเสือ แม้เสียงปืนสนั่นหวั่นไหวก็ไม่ถอยหนี แล้วให้เอาคนโทษที่ถึงที่ตายมามัดให้ช้างแทงจนถึงตาย เป็นการอวดทูตไทยต่าง ๆ ครั้นรับรองที่เมืองไซ่ง่อนแล้ว องต่ากุนก็จัดพาหนะส่งพระราชสาส์นและทูตไทยขึ้นไปเมืองเว้ พระเจ้าเวียดนามยาลองรับทูตคราวนั้นดูเป็นการตั้งพระทัยที่จะทำให้ราชทูตไทยเข้าใจว่าทรงยินดี

ในการที่รักษาทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม ทั้งประสงค์จะแสดงให้เห็นว่าญวนมีอำนาจอย่างใหญ่หลวงอีกด้วย ดังนั้นจึงมีการแสดงให้ทูตเห็นกำลังของญวนด้วย ประการต่าง ๆ เป็นต้นว่าให้ขุนนางพาไปเที่ยวดูบ้านเมือง ฉางเข้า ตึกดิน และที่ไว้เครื่องศาตราวุธแล้วให้ฝึกหัดประลองยุทธให้ทูตดู ที่สนามนอกกำแพงเมืองเว้เป็นการใหญ่ยิ่งกว่าที่เมืองไซ่ง่อนไปอีก

เมื่อเสร็จจากการประลองยุทธแล้ว พระเจ้ากรุงเวียดนามมีรับสั่งให้พวกทูตไทยเข้าไปเฝ้าแล้วรับสั่งว่าเมืองเขมรนั้น จะให้สมเด็จพระอุทัยราชายกไปขึ้นกรุงเทพ ฯ ดังเดิม และจะให้ตัวเข้าไปเฝ้าถึงกรุงเทพ ฯ ด้วย ที่สมเด็จพระอุทัยราชาทำผิดมาแต่ก่อนนั้น พระเจ้ากรุงเวียดนามขอพระราชทานโทษเสียสักครั้งหนึ่ง แล้วจึงให้องค์ากุนพร้อมกับ พระยามหาอำมาตย์พาสมเด็จ พระอุทัย ราชามาส่ง เมืองบันทายเพ็ชร์ เมื่อเดือนมีนาคม พ. ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระอุทัยราชาว่าเมืองบันทายเพ็ชร์นั้นเป็นที่ดอนไม่พอใจจะอยู่ จะขอไปตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปิญด้วยใกล้แม่น้ำ แท้ที่จริงมีประสงค์จะไปอยู่ให้ห่างไทย ด้วยทำเลท้องที่กรุงกัมพูชาตอนข้างเหนือ แต่เมืองบันทายเพ็ชร์ขึ้นมาเป็นที่ดอน (ในฤดูแล้ง) ไทยไปมาถึงง่ายกว่าตอนข้างใต้ เมืองพนมเปิญลงไปเป็นที่มีทางน้ำไปถึงญวนได้ง่าย แม้ตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าถ้ากรุงกัมพูชาเป็นอริกับไทยเมื่อไรก็มักไปตั้งเมืองพนมเปิญเป็นเมืองหลวง ถ้าอริกับญวนก็มาตั้งข้างเหนือ เช่นเมืองบันทายเพ็ชร์ และเมืองอุดงเป็นต้น

อันเป็นที่ญวนมาถึงได้ยาก ครั้นเสร็จส่งสมเด็จพระอุทัยราชาแล้ว พระยามหาอำมาตย์กับข้าหลวงไทยก็พากันไปเมืองพะตะบอง

ขณะเมื่อองต่ากุน นำเสด็จพระอุทัยราชามาส่งนั้น ได้ทำส่ง่าอวดพวกไทยและเขมร สำแดงให้เห็นว่าเป็นคนโอบอ้อมอารีมีเมตตาแก่ราษฎรเขมรหวังจะให้เขมรนับถือ จึงประกาศห้ามนายทหารในกองไพร่พลของตน อันเป็นจำนวนถึงสองพันเศษ ไม่ให้ไปเที่ยวเบียดเบียฬเอาทรัพย์สิ่งของ ๆ พวกเขมร แม้แต่เพียงผักต้นหนึ่งก็ไม่ได้ ถ้าใครไปเอาของที่มีเจ้าของมาแล้วจะประหารชีวิตเสีย วันหนึ่งองต่ากุนเห็นไพร่ญวนถือผักมากำมือหนึ่ง จึงให้เอาตัวเข้ามาไต่ถาม ไพร่ญวนแจ้งว่าของชาวบ้านเขาให้โดยปกติ ไม่ได้ไปข่มเหงเขาเอามา องต่ากุน ว่า กฎหมายวางไว้แล้วตัวรู้หรือไม่ ไพร่ญวนก็ให้การว่ารู้แล้ว แต่เห็นว่าไม่ได้ไปข่มเหงเขา องต่ากุนตัดสินว่าในหมายประกาศไม่ได้บ่งว่าไปขอเขา ๆ ให้ โดยดีแล้วไม่มีโทษ ตัวทำผิดแล้วต้องตาย จึงสั่งให้เอาตัวไปประหารชีวิตเสีย แต่นี้ต่อไป พวกเขมรหรือแม้แต่สมเด็จพระอุทัยราชาเอง จะให้สิ่งใดแก่ญวน ๆ ก็ไม่เอา จึงให้จับสุนัขและจรเข้ ไปส่งกองทัพญวน องต่ากุนว่า สุนัขและจรเข้ ไม่มีเจ้าของให้รับไว้แจกจ่ายกันเป็นอาหาร ต่อมาองต่ากุนให้เขมรปลูกหอสูงหลังหนึ่ง ตั้งโต๊ะบูชาพระนามพระเจ้ากรุงเวียดนาม แล้วตั้งเป็นกำหนดว่า ถึงวันขึ้นค่ำหนึ่งขึ้นสิบห้าค่ำ ให้สมเด็จพระอุทัยราชาและพวกนายเขมรผู้ ใหญ่แต่งเครื่องแต่งกายอย่างญวน ตามยศ ซึ่งพระเจ้า

กรุงเวียดนามพระราชทานให้นั้น ขึ้นไปคำนับพระเจ้ากรุงเวียดนามทุกเดือน ให้คิดถึงพระเดชพระคุณของพระเจ้าเวียดนามอย่าให้ลืมเสีย

อนึ่งความที่พระเจ้ากรุงเวียดนามรับสั่งแก่ทูตไทยว่า จะให้เมืองเขมรมาขึ้นแก่กรุงเทพ ฯ อย่างเดิมนั้น และจะให้สมเด็จพระอุทัยราชาเข้ามาเฝ้าถึงกรุงเทพ ฯ นั้นจะเป็นสักแต่ว่ารับสั่ง หรือ จะเป็นด้วยองต่ากุนเห็นเป็นที่ของญวน ก็คิดแกล้งพลิกแพลงเสียหรืออย่างไรไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าตั้งแต่นั้นมาสมเด็จพระอุทัยราชาก็มิได้เข้ามาเฝ้า เป็นแต่ส่งเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายตามอย่างแต่ก่อนทุกปีที่กรุงเทพ ฯ จะบังคับบัญชาสิ่งใดไปก็ไม่ได้เหมือนแต่ก่อน ส่วนทางเมืองญวนนั้น เขมรก็ส่งสิ่งของบรรณาการไปเหมือนกัน แต่พระเจ้ากรุงเวียดนามรับสั่งว่า เมืองเขมรเป็นเมืองยากจน เอาของไว้สิ่งละเล็กละน้อยพอเป็นเกียรติยศ แล้วจัดของตอบแทนให้ทูตเขมรคุมมาพระราชทานสมเด็จพระอุทัยราชา ตั้งแต่นั้นมาเมืองเขมรทั้ง ๓๔ หัวเมือง ก็ไปขึ้นอยู่แก่ญวนฝ่ายเดียวตลอดมา จนถึงรัชกาลที่ ๓ ไทยจึงได้กลับคืน

เรื่องเมืองเขมรตีเมืองพะตะบอง

ตั้งแต่เมืองเขมรไปขึ้นกับญวนแล้ว ญวนได้ให้องโปโหเป็นข้าหลวงขึ้นมากำกับเมืองเขมรอยู่ สมเด็จพระอุทัยราชาปรึกษากับองโปโหว่า เมืองพะตะบองแต่ก่อนก็เป็นเมืองขึ้นของกรุงกัมพูชา พึ่งตก

ไปเป็นเมืองขึ้นของเมืองไทย ไทยได้เมืองพระตะบอง เป็นที่พักกองทัพและสะเบียงอาหาร จึงสามารถทำการรบพุ่งในเมืองเขมรได้ ถ้าเขมรได้เมืองพระตะบองกลับคืนไปเสียแล้วไทยก็จะหมดที่มั่น เขมรไม่ต้องเกรงทัพศึกที่จะมาจากเมืองไทยต่อไป องโปโหเห็นชอบด้วยแต่แนะนำว่า การที่จะเอาเมืองพระตะบองคืนนั้น ให้เป็นเขมรต่อเขมรทำกันเอง ญวนจะไม่รู้ไม่เห็นไม่เกี่ยวข้องด้วย ให้สมเด็จพระอุทัยราชายกเหตุแต่งคนไปขอเก็บน้ำนมศิลาและมูลค้างคาวในแขวงเมืองพระตะบองตามประเพณีซึ่งเคยทำมาแต่ก่อน แต่ให้แต่งเป็นกองทัพไป ถ้าเห็นพลเมืองพระตะบองกลัวเกรงอำนาจกองทัพก็เลยให้ตีเอาเมืองพระตะบองเสียทีเดียว ถ้าเห็นว่าที่เมืองพระตะบองจะต่อสู้มั่นคงอยู่จะตีเอาไม่ได้ก็อย่ารบพุ่ง ให้เป็นแต่ไปเก็บเอาน้ำนมศิลาและมูลค้างคาว สมเด็จพระอุทัยราชาเห็นชอบด้วย จึงแต่งให้สมเด็จเจ้าพระยา (ดิ) เป็นแม่ทัพคุมกองทัพบกยกมาทางหนึ่ง ให้พระยายมราชพระยาโยธาสงครามคุมกองทัพเรือยกมาอีกกองหนึ่ง ในเวลานั้นพระยารามกำแหงเป็นข้าหลวงอยู่ที่เมืองพระตะบอง กับพระยาอภัยภูเบศร์ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง เมื่อได้ทราบว่าเขมรยกกองทัพล่วงเขตต์แดนเข้ามาสามทาง มาตั้งประชุมอยู่ที่บ้านโอระแรง พระยารามกำแหง พระยาอภัยภูเบศร์จึงแต่งคนให้ไปห้ามกองทัพเขมร ๆ ก็ไม่ฟังว่าจะเข้าไปเก็บน้ำนมศิลาและมูลค้างคาวตามเคย ให้ไปก็จะไปหรือจะมิให้ไปก็จะไป แล้วก็ยกกองทัพล่วงเลยเข้ามาตั้งค่ายในเขตต์แดนของเมืองพระตะบอง ฝ่ายพระยาอภัยภูเบศร์

จึงให้คุมกำลังออกมาตั้งรักษาด่านทางที่จะมาเมืองพะตะบองไว้ พวกกองทัพเขมรที่ยกเข้ามาเที่ยวปล้นสดมภ์เก็บทรัพย์สิ่งของราษฎรชาวบ้านเรื่อยมาจนใกล้กองทัพเมืองพะตะบองจึงเกิดรบกันขึ้น พวกกรุงกัมพูชาสู้พวกเมืองพะตะบองไม่ได้ สมเด็จเจ้าพระยา (ดิ) เห็นว่าจะตีเอาเมืองพะตะบองไม่ได้ ก็ให้ถอยกองทัพกลับไปตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว์ ใบบอกพระยาอภัยภูเบศร์ เรื่องเขมรยกกองทัพล่วงเขตต์แดนเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือนพฤษภาคม พ. ศ. ๒๓๕๘ ได้ทรงทราบความทรงแคลงพระทัยอยู่ เหตุด้วยพวกกรุงกัมพูชาเคยแต่งคนเข้ามาเก็บน้ำมันศิลา และมูลค้างคาวเป็นประเพณีมาแต่ก่อน เกรงพวกเมืองพะตะบองจะเห็นการเล็กเป็นการใหญ่เกินไปกว่าเหตุ จึงโปรดให้พระอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองกับพระพรหมบริรักษ์เป็นข้าหลวงรีบออกไปสืบเหตุการณ์ ก็ได้ความสมกับใบบอกเมืองพะตะบองจึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพกรุงเทพ ฯ สมทบกับกองทัพเมืองนครราชสีมา ให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์เป็นแม่ทัพยกลงไปตั้งรักษาเมืองพะตะบองไว้ แล้วโปรดให้เสนาบดีมีศุภอักษรแจ้งความไปยังเสนาบดีเมืองญวนให้ทูลแก่พระเจ้าเวียดนามยาลองให้ทราบเหตุการณ์ ที่ข้าหลวงญวนมายุยงให้เขมรกำเริบขึ้น

ครั้นปีชวดอัฐศก พ. ศ. ๒๓๕๙ มีเสนาบดีมีศุภอักษรเข้ามาว่าพระเจ้ากรุงเวียดนามได้ให้พินโปดังกรานเจ้าเมืองไซ่ง่อน เป็นข้าหลวงขึ้นไปไต่สวนที่กรุงกัมพูชา ความว่าสมเด็จเจ้าพระยา (ดิ) กับพระยา

สังคโลกน้องชายได้ยกเข้าไปในแดนเมืองพะตะบองจริง แต่ไปเพื่อจะเก็บน้ำนมศิลาและมูลค้างคาวตามประเพณีที่เคยทำมาแต่ก่อน กำลังไพร่พลมีไปก็แต่พอสมควรทั้งได้บอกความแก่ นายด่านให้แจ้ง ความไปให้ผู้ว่าราชการเมืองพะตะบองทราบแล้ว ครั้นพวกกรุงกัมพูชายกเข้าไปถึงด่านพวกนายด่านเมืองพะตะบองหน่วงเหนี่ยวไว้ ไม่ยอมให้พวกกรุงกัมพูชาเข้าไปเก็บน้ำนมศิลาและมูลค้างคาวดังแต่ก่อน ทำให้พวกกรุงกัมพูชาเกิดความสงสัย สมเด็จเจ้าพระยา (ดิ) จึงให้พระยาเขมรคุมกำลังเข้าไปตั้งที่บ้านอันลงกูบก่อน แล้วเกรงจะเกิดเหตุการณ์สมเด็จเจ้าพระยา (ดิ) จึงติดตามเข้าไป หาได้คิดทำร้ายอย่างใดไม่เพราะเหตุที่พวกนายด่านที่เมืองพะตะบองได้อนุญาตแล้ว และภายหลังกลับกีดกันห้ามปรามพวกกรุงกัมพูชา จึงได้เกิดเป็นปากเสียงกันขึ้นพวกเมืองพะตะบองกลับยกกองทัพออกรบพุ่ง พวกกรุงกัมพูชาต้องบาดเจ็บล้มตายเป็นอันมาก ทั้งเก็บริบเอาช้างและเกวียนไปสิ้น แล้วยังไล่ติดตามพวกกรุงกัมพูชาลงไปจนถึงบ้าน พระกำเบียนกวาด ต้อน ครอบครัวราษฎรในเขตต์กรุงกัมพูชาไปกว่า๔๐บ้านจำนวนชายหญิง๓,๔๐๐ คนเศษเจ้าเมืองไซ่ง่อนได้ให้คนไปตรวจดูบ้านก็เห็นแต่เรือนเปล่า ได้ถามคนที่ยังเหลืออยู่ได้ความว่าพวกเมืองพะตะบองกวาดต้อนเอาผู้คนไป ยังพวกออกญา สังคโลก น้องสมเด็จเจ้า พระยา (ดิ) นั้นก็หายไป จะ ตายหรือพวกเมืองพะตะบองจับไปได้ก็หาได้ความไม่ เจ้าเมืองไซ่ง่อนได้สวนได้ความดังนี้ ซึ่งพระยารามกำแหง พระยาอภัยภูเบศร์ มีใบบอกเข้าไป

กราบทูลว่าพวกกรุงกัมพูชายกล่วงแดนเข้าไปสามทาง ได้ห้ามปรามให้กลับไปก็ไม่ฟัง ขืนยกเข้าไปตั้งค่ายที่หนองจอก สมเด็จเจ้าพระยา (ติ) ยกเข้ามาตั้งอยู่บ้านอันลงกูบ คนประมาณ ๔,๐๐๐ เศษ ยังกองทัพ พระยาเอกราชยก เข้ามาตั้ง อยู่บ้านสลึงบึก หลังทาง บ้านโตนด และว่าพวกกรุงกัมพูชากวาดต้อนโคกระบือเก็บทรัพย์สิ่งของไป แล้วชวนรบเอาปืนยิงพวกเมืองพระตะบองจึงเกิดรบพุ่งกันขึ้น พวกกรุงกัมพูชาจึงล้มตายบาดเจ็บนั้น หาต้องกับเรื่องที่พระเจ้ากรุงเวียดนามสืบสวนได้ความไม่ จะฟังว่าความฝ่ายใดแน่นั้นยังไม่ได้ แต่พิเคราะห์ดูได้ความจริงที่พวกกรุงกัมพูชาถูกบาดเจ็บล้มตาย และราษฎรในเขตต์กรุงกัมพูชาถูกพวกเมืองพระตะบองกวาดต้อนไปเป็นอันมาก อีกข้อหนึ่งที่ว่าพวกกรุงกัมพูชายกเข้าไปถึง ๒,๐๐๐-๓,๐๐๐ คนไปก่อการ รบพุ่งขึ้นก่อนนั้นจริงอยู่ ผิดกันแต่พูดความ การที่สมเด็จเจ้าพระยา (ติ) ใช้ให้พวกกรุงกัมพูชายกกองทัพล่วงแดนเมืองพระตะบองเข้าไปนั้น ก็ไม่ได้ทูลให้สมเด็จพระอุทัยราชาทราบ ที่ไปเกิดเหตุจนถึงผู้คนล้มตายและต้องถูกกวาดต้อนไปจากถิ่นฐานนั้น สมเด็จเจ้าพระยา (ติ) มีความผิดควรต้องโทษตามกฎหมาย สมเด็จเจ้าพระยา (ติ) ควรถูกเฆี่ยน ๘๐ ทีอย่างหนึ่ง หรือถ้าอย่างหนักเฆี่ยน ๙๐ ทีอย่างหนึ่ง ได้มอบตัวสมเด็จเจ้าพระยา (ติ) ให้สมเด็จพระอุทัยราชาจองจำไว้แล้ว แต่โทษของข้าราชการผู้ใหญ่ในเมืองพระตะบอง ซึ่งแต่เดิมได้อนุญาตให้พวกกรุงกัมพูชาเข้าไปแล้ว และภายหลังให้ผู้คนมากีดกางเสียประการหนึ่ง

ยังโทษที่ได้ติดตามฆ่าฟันพวกชาวกรุงกัมพูชา และที่กวาดต้อนเอาครอบครัวผู้คนเอาไปอีกประการหนึ่ง ดูมีโทษมากกว่าสมเด็จเจ้าพระยา (ติ) เสียอีก กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาจะชำระลงโทษข้าราชการเมืองพะตะบองอย่างใด อนึ่งเมืองเขมรเป็นเมืองน้อยแต่ก่อนมาก็เป็นข้าขึ้นทั้ง ๒ พระนครอันใหญ่ ได้พึ่ง ๒ พระนครบำรุงไว้จึงได้เป็นบ้านเป็นเมือง ที่ไหนจะอาจทำความถึงเพียงนี้ ที่เกิดเหตุจนได้ความลำบากเดือดร้อนครั้งนี้ ก็เพราะพวกเขมรทำตามอย่างตามธรรมเนียมเดิม กับเชื่อถือว่าได้มีหนังสือบอกเมืองพะตะบองไปแล้วจึงด่วนไปจนเกิดความถึงผู้คนล้มตายเสียเปล่าเป็นอันมาก จะเอาความนั้นเป็นโทษใหญ่อย่างไร ควรจะเอ็นดูโอบอ้อมต่อผู้น้อย ถ้าจะเอาเป็นความผิดแก่กรุงกัมพูชาฝ่ายเดียว เกลือกสองพระนครอันใหญ่จะหมองพระทัยกัน ก็จะเหมือนกับเสียน้อยปล่อยให้เสียใหญ่ ขอให้กรุงเทพฯ คิดแต่ที่จะให้ดีกันเสมอต้นเสมอปลายเถิด สิ้นความตามศุภอักษรเสนาบดีญวนเท่านั้น การครั้งนั้นก็สงบอยู่มิได้รบพุ่งกันอีก และมิได้ตอบศุภอักษรญวนประการใด เป็นแต่เขมรแต่งกองทัพมาตั้งตามด่านทางอยู่ดังจะปรากฏเรื่องราวต่อไปในพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ การที่ญวนเอาใจใส่ช่วยเขมรด้วยแสดงให้ปรากฏการทำนุบำรุงด้วยความดีต่าง ๆ นั้นเป็นไปไม่ได้จริงเพียงเท่าใด พอญวนเห็นว่าเขมรตายใจอยู่ในอำนาจสิทธิ์ขาดแล้ว ญวนก็เกณฑ์เขมรให้ตัดไม้กระดานส่ง และเกณฑ์คนไปทำถนนหนทางใช้สอยการงานต่าง ๆ ของญวนตามชอบ